



Brussel, 26.2.2016
SWD(2016) 87 final

WERKDOCUMENT VAN DE DIENSTEN VAN DE COMMISSIE

Landverslag Nederland 2016

**met een diepgaande evaluatie betreffende de preventie
en correctie van macro-economische onevenwichtigheden**

Dit is een werkdocument van de diensten van de Europese Commissie. Het is geen weergave van het officiële standpunt van de Commissie en loopt daar evenmin op vooruit.

INHOUD

Samenvatting	1
1. Situering: Economische situatie en vooruitzichten	5
2. Onevenwichtigheden, risico's en aanpassingskwesaties	1
2.1. Groot handelsoverschot	13
2.2. Overschot op de lopende rekening vanuit het perspectief van besparingen en investeringen	16
2.3. Reële en financiële overloopeffecten	24
2.4. Schuldenlast van de particuliere sector	28
2.5. De woningmarkt	35
2.6. PMO-beoordeling	42
3. Additionele structurele vraagstukken	44
3.1. Belastingen, houdbaarheid van overheidsfinanciën en begrotingskader	44
3.2. Arbeidsmarkt, sociaal beleid, vaardigheden en onderwijs	48
3.3. Aanjagers van de groei	58
3.4. Energie, vervoer en klimaatbeleid	63
A. Overzichtstabel	65
B. PMO-scorebord indicatoren	69
C. Standaard tabellen	70

LIJST VAN TABELLEN

1.1. Vorderingenoverschot/-tekort per sector	7
1.2. Belangrijkste economische, financiële en sociale indicatoren	12
2.2.1. Winst- en verliesrekening van niet-financiële vennootschappen (2014)	17
2.6.1. PMO-beoordelingsmatrix (*) - Nederland	42
B.1. PMO-scorebord indicatoren	69
C.1. Indicatoren financiële markten	70
C.2. Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren	71
C.3. Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren (vervolg)	72
C.4. Indicatoren structureel beleid en ondernemingsklimaat	73
C.5. Groene groei	28

LIJST VAN GRAFIEKEN

1.1.	Reëel bbp en bijdragen	28
1.2.	Arbeidsmarktontwikkelingen	32
1.3.	Aardgasproductie en -baten	32
2.1.1.	Externe positie (lopende rekening en kapitaalrekening)	32
2.1.2.	Goederenbalans per continent	33
2.1.3.	Invoer en uitvoer van diensten (2014)	33
2.2.1.	Vorderingenoverschot/-tekort per sector	34
2.2.2.	Besparingen, investeringen en vorderingenoverschot van NFV's	34
2.2.3.	Besparingen per sector	35
2.2.4.	Gebruik van netto-besparingen, NFV's	35
2.2.5.	Ratio netto uitgekeerde winst (gemiddelde 2012-2014)	36
2.2.6.	Vennootschapsbelasting voor NFV's (2014)	36
2.2.7.	Spaar- en investeringsquoten van huishoudens (% van beschikbaar inkomen)	37
2.2.8.	Balans van de huishoudens	41
2.2.9.	Vermogen van pensioenfondsen in de loop van de tijd	44
2.2.10.	Investeringen per sector	46
2.2.11.	Bruto-investeringen naar type	49
2.2.12.	Kredietvoorwaarden	49
2.2.13.	Internationale netto-investeringspositie per sector	50
2.3.1.	Uitvoer in toegevoegde waarde per bestemming (2011)	51
2.3.2.	Invoer naar land van oorsprong (2013)	52
2.3.3.	Geconsolideerde activa van de binnenlandse kredietinstellingen: internationale vorderingen op basis van rechtstreekse kredietnemer	52
2.3.4.	Vorderingen van banken in de EU op Nederland per sector	53
2.4.1.	Schuldenlast van de particuliere sector in Nederland en de EU	28
2.4.2.	Schuldratio's van huishoudens	28
2.4.3.	Gemiddelde overwaarde (hoofdverblijf) per leeftijdscohorte	32
2.4.4.	Balans van niet-financiële vennootschappen	32
2.4.5.	Vraag en aanbod kredieten, leningen aan NFV's	32
2.4.6.	Verandering schuld/bbp-ratio en bijdragen NFV's (geconsolideerd)	33
2.4.7.	Hefboom van NFV's	33
2.4.8.	Rente op leningen en impliciet rendement NFV's (%)	34
2.4.9.	Balansherstel niet-financiële vennootschappen (niet-geconsolideerd)	34
2.5.1.	Ontwikkeling van huizenprijzen en aantal transacties	35
2.5.2.	Overwaarderingskloof, uitgaande van de voornaamste determinanten van vraag en aanbod	35
2.5.3.	Index huizenprijzen, stijging op jaarbasis in %, 3e kwartaal 2015	36
2.5.4.	Gebruikskosten van door de eigenaar bewoonde woningen en fiscale bijdragen	36
2.5.5.	Hoogste marginale belastingtarief voor HRA	37
2.5.6.	Afgegeven bouwvergunningen voor huurappartementen	41

3.1.1.	Belastingwig, alleenstaande met een gemiddeld loon (2014)	54
3.1.2.	Schuldprofiel 2011-2026	55
3.2.1.	Voornaamste arbeidsmarktontwikkelingen	56
3.2.2.	Werkloosheid en langdurige werkloosheid	49
3.2.3.	Langdurige werkloosheid van specifieke groepen	50
3.2.4.	Inactiviteitsval voor een eenverdiener met 50% van het gemiddelde loon	51
3.2.5.	Werkgelegenheid naar type, jaarlijkse veranderingen	52
3.2.6.	OESO-indicatoren voor ontslagbeschermingswetgeving (2013)	52
3.2.7.	Verandering in zelfstandigenarbeid en aandeel van de zelfstandigenarbeid in de totale werkgelegenheid	53
3.2.8.	Nettoloon en loonkosten voor werknemers en zelfstandigen	54
3.2.9.	Armoede en sociale insluiting	55
3.2.10.	Onderwijsindicatoren	56
3.3.1.	Bbp per gewerkt uur (2014)	58
3.3.2.	Hamsteren van arbeid in de beginfase van de crisis	58
3.3.3.	Productiviteit per sector (2014)	59
3.3.4.	O&O-uitgaven per sector (2014)	60

LIJST VAN KADERS

1.1.	Investeringsuitdagingen	31
1.2.	Bijdrage van de EU-begroting aan structurele veranderingen	39
2.4.1.	Insolventie van consumenten	31
2.5.1.	Hervorming van de hypotheekrenteaftrek in Nederland	39

SAMENVATTING

In het voorliggende landverslag wordt de economie van Nederland beoordeeld in het licht van de jaarlijkse groeianalyse van de Europese Commissie van 26 november 2015. In de analyse worden drie prioriteiten voor het economische en sociale beleid van de EU in 2016 aanbevolen: investeringen weer op gang brengen, doorgaan met structurele hervormingen om de economieën van de lidstaten te moderniseren, en een verantwoord begrotingsbeleid. Tegelijk heeft de Commissie het waarschuwingsmechanismeverslag gepubliceerd waarmee de vijfde jaarlijkse ronde van de procedure bij macro-economische onevenwichtigheden van start is gegaan. Volgens dat verslag is voor Nederland een verdere diepgaande evaluatie nodig.

De economie van Nederland draagt nog de sporen van de crisis. Eerst vertoonde de economische output in 2009 een scherpe daling onder invloed van de ineenstorting van de buitenlandse handel en de investeringen in vaste activa, daarna vond vanaf 2010 een korte opleving plaats en vervolgens viel het bbp in 2012 en 2013 opnieuw terug. Tegelijk met de investeringen in vaste activa vertoonde ook de particuliere consumptie een teruggang, die werd verergerd door de forse inzinking op de huizenmarkt vanaf 2010 en door de toenemende onzekerheid over de pensioenuitkeringen en de hoogte van de premies in het omvangrijke nationale pensioenstelsel van de tweede pijler. De littekens van de recente crisis zijn nog zichtbaar in de bestedingen van de huishoudens en in de omvang van de investeringen in vaste activa, die in het vierde kwartaal van 2015 respectievelijk nog 3 % en 5,5 % onder de piek van voor de crisis lagen.

Het economisch herstel wint aan kracht dankzij de aantrekkende groei van de binnenlandse vraag. Na de krimp van het reële bbp in 2012 en 2013 werd in 2014 weer een positieve groei van 1,0 % genoteerd die volgens de projecties in 2015 is versneld tot 2,0 %, een groeicijfer dat naar verwachting in 2016 en 2017 wordt vastgehouden. Verwacht wordt dat de stijging van het economisch vertrouwen, de snellere loongroei en het herstel van de huizenmarkt via de particuliere consumptie en investeringen positief zullen doorwerken in de binnenlandse vraag. Terwijl de arbeidsmarkt in 2015 verder verbeterde, bleef de inflatie zeer laag. Wel wordt voor de middellange termijn gerekend op een aantrekkende inflatie.

De huizenmarkt is van invloed geweest op allerlei macro-economische onevenwichtigheden. Het eigenwoningbezit ligt in Nederland van oudsher op een hoog niveau en deze vorm van bezit is lang gestimuleerd door de volledige aftrekbaarheid van de hypotheekrente. Dit heeft in de jaren voor de crisis geresulteerd in een toename van aflossingsvrije hypotheekrenten tegen zeer hoge loan-to-value ratio's aan kredietnemers zijn verstrekt, waardoor de schuld van de huishoudens hoog is opgelopen, tot circa 120 % in 2009. Hoewel de schulden uit het verleden inmiddels geleidelijk teruglopen, hebben ze een hardnekkig karakter. De langdurige daling van de huizenprijzen heeft ook een wissel getrokken op de bestedingen en het vermogen van huishoudens en heeft de macro-economische volatiliteit tijdens de crisis versterkt. Naarmate de huishoudens uit voorzorg meer gingen sparen en de wooninvesteringen terugschroefden, werden ze in de periode 2009-2014 een groeiende bron van nettobesparingen. Deze vorm van schuldaufbouw van de huishoudens is weer de voornaamste reden voor de stijging van het overschot op de lopende rekening van de laatste jaren.

De vooruitzichten voor de huizenmarkt zijn positief, hetgeen de macro-economische kwetsbaarheden kan beperken. Een brede trend van verbetering is zichtbaar voor de huizenprijzen, de transactievolumes en de investeringen in woningen. De stijgende huizenprijzen kunnen positieve vermogenseffecten sorteren voor de bestedingen en investeringen van huishoudens en zullen de betrokken huishoudens geleidelijk verlossen van de negatieve overwaarde van hun woning ("hypotheek die onder water staan") en daarmee hun financiële verlies beperken mocht het tot een gedwongen verkoop van de woning komen. Hoewel met het herstel van de huizenmarkt ook gerekend mag worden op een toename van de hypothecaire kredietverlening, zal er door de aangescherpte regelgeving op het gebied van de hypothecaire kredietverlening waarschijnlijk minder ruimte voor nieuwe excessen zijn.

De overheidsfinanciën hebben de crisis betrekkelijk goed doorstaan, maar staan voor nieuwe uitdagingen. Door de meerjarige begrotingsplanning kon de noodzakelijke begrotingsconsolidatie vanuit een middellangetermijnperspectief worden benaderd en is het bestaande buitensporige overheidstekort

in 2013 gecorrigeerd. In de twee daaropvolgende jaren is het overheidstekort volgens de ramingen min of meer stabiel gebleven op circa -2,25 % van het bbp. De overheidsinvesteringen zijn in de periode 2009-2014 echter met bijna 1 procentpunt van het bbp teruggelopen en deze daling is nog niet tot staan gekomen. Hoewel de plannen voor een ambitieuze hervorming van het Nederlandse belastingstelsel niet in daden zijn omgezet, heeft het geleidelijke economische herstel het kabinet er in 2015 toe aangezet om maatregelen vast te stellen om het beschikbare inkomen uit arbeid te doen stijgen met een pakket van 5 miljard EUR (0,7 % van het bbp) aan niet-gedekte belastingverlagingen. Door de positie van Nederland als grootste producent van aardgas in de EU is het in geringe mate afhankelijk van buitenlandse energie en worden de overheidsfinanciën versterkt, maar door de zorgen over de veiligheid in de aardgaswinningsregio's is de productie in 2015 geleidelijk teruggeschroefd. In combinatie met de thans lage energieprijzen lopen de begrotingsontvangsten uit de gasproductie daardoor op middellange termijn waarschijnlijk terug.

Al met al heeft Nederland beperkte vooruitgang geboekt bij de uitvoering van de landspecifieke aanbevelingen van 2015. Er is beperkte vooruitgang geboekt bij de verhoging van de publieke en particuliere O&O-uitgaven en enige vooruitgang geboekt bij de hervorming van de regelgeving voor de woningmarkt. Met name is enige vooruitgang geboekt bij het meer marktconform maken van het prijsmechanisme op de huurmarkt en substantiële vooruitgang geboekt bij het koppelen van het inkomen aan sociale huurbetalingen in de socialewoningsector. Daarentegen is de uitfasering van de hypotheekrenteaftrek niet versneld. Er is beperkte vooruitgang geboekt bij de aanbeveling voor het pensioenstelsel, omdat het kabinet zich aan hervormingen heeft gecommitteerd en een consultatieronde is gestart, maar nog geen concrete hervormingsvoorstellen of wetgevingsplannen heeft ingediend.

Wat betreft de vooruitgang die is geboekt richting de nationale streefcijfers die in het kader van de Europa 2020-strategie zijn vastgesteld (zie ook bijlage A), doet Nederland het goed op het gebied van de arbeidsparticipatie, het percentage tertiair opgeleiden, de energie-efficiëntie, de terugdringing

van het voortijdig schoolverlaten en de beperking van de uitstoot van broeikasgassen, maar zijn meer inspanningen nodig op het gebied van O&O-investeringen, hernieuwbare energie en de armoedebestrijding.

De voornaamste bevindingen van de diepgaande evaluatie in dit landverslag, alsmede de daarmee samenhangende beleidsuitdagingen volgen hieronder.

- **De lopende rekening blijft een aanmerkelijk overschot vertonen.** Nederland speelt een prominente rol in de door- en wederuitvoer, en het overschot op de lopende rekening is volledig toe te schrijven aan het positieve goederensaldo, dat in 2014 is opgelopen tot 12 % van het bbp. De gestage toename van het overschot op de lopende rekening sinds 2009 hing hoofdzakelijk samen met de daling van de binnenlandse investeringen, met name in de bouw, en met een stijging van de besparingen van huishoudens na het uitbreken van de financiële crisis. Voorts heeft een dalend begrotingstekort het overschot op de lopende rekening in de laatste jaren ook opgestuwd tot ruim boven het langetermijngemiddelde ervan.
- **De overschotten in de sector niet-financiële vennootschappen verklaren het hoge overschot op de lopende rekening, maar niet de toename ervan.** De toenemende besparingen in het bedrijfsleven hebben in de laatste jaren slechts een beperkte rol gespeeld bij de stijging van het saldo op de lopende rekening, terwijl de bedrijfsinvesteringen het externe overschot niet significant hebben beïnvloed. De hoge bedrijfsbesparingen vinden hun oorsprong in de lage winstuitkeringen en worden doorgaans aangewend voor de inkoop van eigen aandelen en voor de verwerving van activa in de vorm van aandelen. De lage winstuitkeringen lijken vooral samen te hangen met de vestiging van tal van grote multinationale ondernemingen in Nederland; de kwantitatieve impact van het "hoofdkantoorseffect" op het overschot op de lopende rekening is waarschijnlijk aanzienlijk. De aantrekkelijkheid van Nederland voor de hoofdkantoren van bedrijven houdt niet alleen verband met gunstige structurele factoren als de nabijheid van grote markten, de kwaliteit

van de beroepsbevolking en een vriendelijk ondernemingsklimaat, maar ook met gunstige juridische en fiscale kaders.

- **De investeringen zijn tijdens de crisis sterk gedaald en hebben zich daarna slechts deels hersteld.** De slapte in de investeringen over de gehele economische breedte lijkt een sterk conjunctureel karakter te hebben en is bepaald door een inzinking op de huizenmarkt en door keuzes die gemaakt zijn bij de consolidatie van de begroting. Hoewel de investeringsbelemmeringen niet noemenswaardig lijken, blijken de geringe investeringen in de bouw en in hernieuwbare energie samen te hangen met marktonzekerheid en regelgevingsfactoren. Ondanks de verbetering van de kredietvoorwaarden bestaan er in het huidige financiële klimaat verhoogde risico's voor de kredietschepping.
- **De omvangrijke tweede pijler van het pensioenstelsel drukt een stempel op de financiën van huishoudens en op de spaarquote van huishoudens.** De stijging van de spaarquote van de huishoudens in de afgelopen jaren was deels toe te schrijven aan de hogere besparingen in de tweede pijler van het pensioenstelsel (verplichte aanvullende particuliere regelingen), waarin het regelgevingsklimaat een rol heeft gespeeld. Al met al presteert het pensioenstelsel goed op kwaliteit en toereikendheid, maar heeft het minpunten in termen van intergenerationele billijkheid, transparantie en flexibiliteit. Aangezien de pensioenpremies van de tweede pijler hoog zijn en doorgaans fluctueren naargelang van de behaalde resultaten op de financiële markt, kunnen deze een procyclische invloed uitoefenen op de bestedingsbeslissingen van huishoudens.
- **De schuld van de particuliere sector blijft hoog.** De hoge schuld van de huishoudens hangt samen met de fiscaal gestimuleerde opbouw van hypotheekschuld, maar er zijn tekenen die wijzen op een daling. Een groot aantal huishoudens, en met name jongere huishoudens, heeft nog een negatief huizenvermogen. De hypothecaire loan-to-value ratio en loan to-income ratio zijn nog hoog, maar gaan waarschijnlijk geleidelijk dalen door de actie die op regelgevingsgebied is ondernomen, en door de stijging van het percentage annuïteitenhypotheken. Naast een hoge financiële belastingdruk en hypotheekschuld hebben huishoudens ook te maken met relatief hoge pensioenpremies. Hoewel de financiële moeilijkheden van huishoudens in de afgelopen jaren zijn toegenomen, blijven ze nog binnen de perken en is het punt van stabilisatie bereikt. Indicatoren voor de schuldenlast van de vennootschappen wijzen op een daling van de hefboomratio's.
- **De fiscale behandeling van de eigen woning blijft genereus en stimuleert het aangaan van een hypotheeklening.** Hoewel de regels voor de hypotheekrenteaftrek zijn aangepast en geleidelijk minder gunstig worden, wordt de daadwerkelijke subsidie voor schuldgefinancierd eigenwoningbezit met de hervorming in slechts beperkte mate verlaagd. In combinatie met de aangescherpte richtsnoeren voor hypothecaire kredietverlening kunnen de hervormingen niettemin de verdere opbouw van hypotheekschuld in een zich herstellende huizenmarkt afremmen.
- **In de socialewoningsector blijft er sprake van inefficiënties.** De socialewoningsector is betrekkelijk groot in vergelijking met andere lidstaten. De gezamenlijke problemen van sociale huurders wier inkomen boven een bepaalde grens uitkomt (de zogeheten scheefhuurders) en de schaarste aan sociale huisvesting veroorzaken lange wachtlijsten en worden slechts langzaam aangepakt. Bovendien zijn de financiële aantrekkelijkheid van eigenwoningbezit, alsmede de sociale huisvesting deels de oorzaak van de onderontwikkelde particuliere huurmarkt.
- **De overloopeffecten van de vraag op andere eurozonelidstaten zijn waarschijnlijk bescheiden.** Dit komt voornamelijk door de geringe omvang van de economie ten opzichte van de eurozone, waardoor ook het aandeel ervan in het totale overschot op de lopende rekening van de eurozone beperkt blijft tot 0,6 procentpunt van het bbp van de eurozone. De economische ontwikkelingen in Duitsland

werken echter door in Nederland, gezien hun nauwe handelsbanden. De externe financiële blootstelling blijft relatief groot, maar is sinds de crisis wel substantieel verminderd.

Andere essentiële economische issues die bijzondere uitdagingen voor de economie lijken mee te brengen, zijn de volgende:

- **De totale belastingdruk op arbeid is hoog, maar wordt aangepakt met beleidsmaatregelen.** Door een hoge belastingdruk op arbeid kan werken worden ontmoedigd. Dit geldt met name voor laaggeschoolden en tweede verdiemers. De overheid heeft in 2016 een groot pakket belastingverlagingen (0,7 % van het bbp) doorgevoerd om de belastingdruk op arbeid te verminderen. Verwacht wordt dat het gunstig zal uitpakken voor de groei en de werkgelegenheid.
- **De stijging van de langdurige werkloosheid en de potentiële segmentatie van de arbeidsmarkt zijn een punt van zorg.** De totale werkgelegenheid is gestaag gestegen en de werkloosheid is in 2015 verder gedaald. Wel vertoonde de langdurige werkloosheid in 2015 nog een stijgende lijn en is de werkgelegenheidswinst met name gerealiseerd bij de tijdelijke contracten en zelfstandigen. De lage doorstroming van tijdelijk naar vast werk brengt een risico van arbeidsmarktsegmentatie mee. Zelfstandigen zijn vaker onderverzekerd tegen arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en bouwen vaker te weinig op voor hun oude dag, hetgeen ten koste kan gaan van de houdbaarheid van het socialezekerheidsstelsel op lange termijn. Leeftijd, vaardigheden en migratieachtergrond blijken belangrijke bepalende factoren voor de arbeidsmarkresultaten te zijn. In dit verband vormt de arbeidsmarktintegratie van vluchtelingen en migranten een uitdaging.
- **Ondanks de sterke wetenschappelijke basis zijn de uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling (O&O) lager dan die van de best presterende landen.** Het hoge onderwijsniveau en de sterke wetenschappelijke basis van Nederland bieden een solide grondslag voor de bevordering van

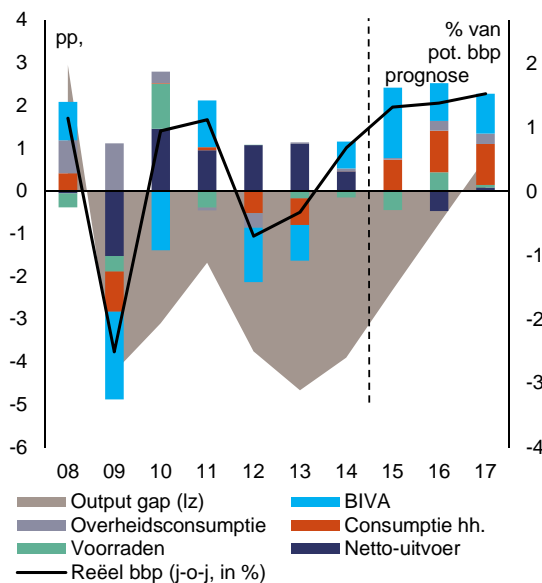
innovatie en groeicapaciteit via onderwijs en O&O-activiteiten. De particuliere investeringen in O&O zijn nog aan de lage kant, terwijl wordt uitgegaan van een daling van de overheidsinvesteringen in O&O. Een verschuiving van de overheidsuitgaven naar groeivriendelijke sectoren als O&O, en een verbetering van de randvoorwaarden om particuliere investeringen in O&O te mobiliseren, draagt het potentieel in zich om het groeipotentieel van Nederland op lange termijn te verbeteren.

1. SITUERING: ECONOMISCHE SITUATIE EN VOORUITZICHTEN

Macro-economische situatie en ontwikkelingen

De economie herstelt zich van een langdurige recessie in de nasleep van de wereldwijde financiële crisis. Na de krimp van het reële bbp in 2012 en 2013 is de economie weer gegroeid met 1,0 % in 2014 en 1,9 % in 2015. Het herstel wordt vrijwel geheel gedragen door de binnenlandse vraag, die wordt gevoed door de reële loongroei, een positieve stemming onder consumenten en de stijgende huizenprijzen. De investeringsgroei had in heel 2015 een dynamisch karakter en leverde elk kwartaal een positieve, zij het gematigde bijdrage aan de bbp-groei. De Commissie rekent in haar winterprognoses 2016 op een groei van 2,1 % in 2016 en 2,3 % in 2017.

Grafiek 1.1: Reëel bbp en bijdragen

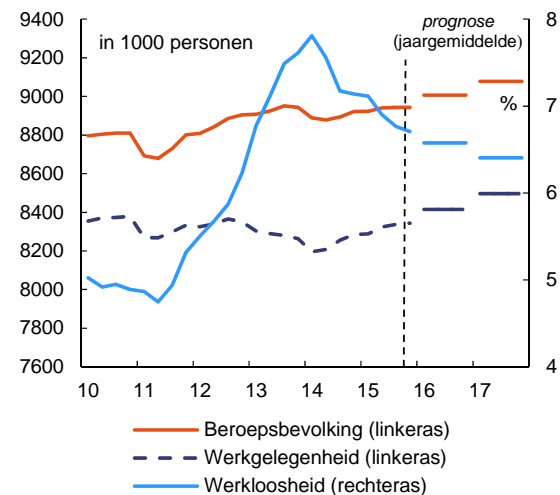


Bron: Europese Commissie.

Ondanks de verbetering van de situatie op de arbeidsmarkt loopt de werkloosheid slechts langzaam terug. Nadat de werkgelegenheid drie jaar achter elkaar was gedaald, is deze in 2015 weer gegroeid met een geraamde 0,9 % op jaarbasis. Het arbeidsaanbod neemt toe door de gestaag stijgende participatie van ouderen en vrouwen en vanwege conjuncturele ontwikkelingen, zoals de toename van het aantal

"bemoedigden" ⁽¹⁾. Daardoor loopt de werkloosheid betrekkelijk langzaam terug.

Grafiek 1.2: Arbeidsmarktontwikkelingen



Bron: Europese Commissie.

De langdurige werkloosheid stijgt. Het aandeel ervan in de totale werkloosheid is opgelopen van iets meer dan 20 % in het vierde kwartaal van 2009 naar meer dan 40 % in het derde kwartaal van 2015. Rond de 40 % van de langdurig werklozen is ouder dan 50 jaar, tegen gemiddeld 25 % in de EU. Na de langdurige recessie is een traag aanpassingsproces op gang gekomen, maar er zijn ook tekenen dat de arbeidsmarktvooruitzichten van oudere werklozen worden geschaad door betrekkelijk hoge reserveringslonen in combinatie met een gebrek aan effectieve activerings- en integratieprogramma's ⁽²⁾.

Evenals andere lidstaten heeft Nederland een relatief grote instroom van vluchtelingen en migranten te verwerken gekregen. In 2015 heeft Nederland 56 900 vluchtelingen en migranten opgenomen, ofwel 0,3 % van de totale bevolking. Op lokaal niveau kan de integratie, als deze niet in goede banen wordt geleid, tot uitdagingen leiden, bijvoorbeeld doordat de publieke dienstverlening

⁽¹⁾ Bemoedigden zijn werknemers die weer de arbeidsmarkt opgaan omdat zij door de verbetering van de algehele economische situatie worden aangemoedigd om opnieuw op zoek te gaan naar een baan.

⁽²⁾ De Graaf-Zijl, Van der Horst e.a. (2015): "Langdurige werkloosheid: Afwachten en hervormen", *CPB Policy Brief* 2015/11, <http://www.cpb.nl/publicatie/langdurige-werkloosheid-afwachten-en-hervormen>

onder druk komt te staan. Vanuit macro-economisch oogpunt kunnen migratiestromen echter op langere termijn per saldo gunstig uitpakken voor het arbeidsaanbod indien zij goed integreren in de arbeidsmarkt ⁽³⁾.

De thans lage consumentenprijsinflatie zal naar verwachting weer oplopen, hoewel verdere schommelingen in de wisselkoers en olieprijsen mogelijk zijn. De inflatie gemeten aan de hand van het geharmoniseerde indexcijfer van de consumptieprijzen bedroeg 0,3 % in 2014 en 0,2 % in 2015. Door de versnelling van de loongroei en het dichtn van de output gap ontstaat in 2016 waarschijnlijk een opwaartse druk op de inflatie. Verwacht wordt dat de verkrapping van de reservecapaciteit bijdraagt tot een stijging van de inflatie tot 0,9 % in 2016 en 1,5 % in 2017.

Het overschot op de lopende rekening van Nederland neemt sinds 2013 langzaam af en is volgens de winterprognoses 2016 van de Commissie in 2015 uitgekomen op 10,3 % van het bbp. Van de eurozonelanden heeft Nederland het grootste overschot op de lopende rekening als percentage van het nationale bbp. Als percentage van het bbp van de eurozone is het overschot gedaald tot 0,6 % in 2015, terwijl het overschot op de lopende rekening van Duitsland is gestegen tot 2,3 % van het bbp van de eurozone. Structurele kenmerken van de economie, zoals de rol van de haven van Rotterdam in de door- en wederuitvoer en het hoge aantal multinationale ondernemingen in het land, zorgen voor een opwaartse druk op de Nederlandse lopende rekening. Wel wordt voor de komende jaren gerekend op een lichte afname van het externe overschot als de groei van de binnenlandse vraag inderdaad verder aantrekt. Het conjuncturele element van het overschot op de lopende rekening is teruggelopen van 1,6 % van het bbp in 2013 naar een geraamde 0,3 % van het bbp in 2015.

Het hoge overschot op de lopende rekening is het resultaat van hoge besparingen in de sector huishoudens en in de sector vennootschappen. Onder invloed van de druk om schulden af te bouwen, van de collectieve inleg in

pensioenregelingen en van het herstel van het bruto beschikbare inkomen, bereikt de spaarquote van huishoudens in 2016 naar verwachting een piek van 4 % van het bbp. Het reële beschikbare inkomen van huishoudens vertoont een stijgende lijn dankzij de betere situatie op de arbeidsmarkt, de stijgingen van het reële loon en dankzij de impuls van de budgettaire stimuleringsmaatregelen in 2016 (een forse belastingverlaging van zo'n 0,7 % van het bbp). Aangenomen wordt dat de stijging van het beschikbare inkomen met vertraging zal doorwerken in de particuliere consumptie. Daardoor zou de spaarquote van huishoudens onder neerwaartse druk komen te staan. Niettemin hebben de huishoudens door de langdurige budgettaire prikkels om het eigen huis met schulden te financieren, en door de kredietgedreven hausse op de woningmarkt die in de jaren negentig begon, nog hoge schulden. De druk om de schulden af te bouwen zal daarom blijven doorwerken in de economie, waardoor een snelle daling van de spaarquote van huishoudens onwaarschijnlijk is.

Het spaaroverschot van de sector vennootschappen is volgens de ramingen in 2015 uitgekomen op 10,1 % van het bbp. Het spaaroverschot in de sector vennootschappen is deels het gevolg van omvangrijke ingehouden winsten en dividenden die zijn ontvangen door multinationale ondernemingen die hun hoofdkantoor in Nederland hebben. De kapitaalstromen uit buitenlandse operaties drijven de nettowinsten in de sector vennootschappen en, als deze middelen niet in de binnenlandse economie worden geïnvesteerd, ook het spaaroverschot op. De relatief hoge besparingen van de niet-financiële vennootschappen (NFV's) zijn mogelijk ook voor een deel toe te schrijven aan andere, specifieke fiscale structuren, zoals de prikkels voor directeur-groootaandeelhouders om binnen de onderneming te sparen ⁽⁴⁾. Verwacht wordt dat de spaarquote van de sector vennootschappen hoog blijft en in 2016 en 2017 geleidelijk gaat dalen door een versterking van de investeringsactiviteit en door hogere loonbetalingen.

⁽³⁾ Zie *European Economic Forecast* Autumn 2015 van november 2015, kader 1.1, met een eerste beoordeling van de macro-economische gevolgen van de instroom van vluchtelingen.

⁽⁴⁾ Zie kader 2.2.1: "Balans van niet-financiële vennootschappen" in de diepgaande evaluatie 2015 in het *Landverslag Nederland 2015* van de Commissie.

Tabel 1.1: **Vorderingenoverschot/-tekort per sector**

	2014	2015	2016	2017
Huishoudens	3,5	2,5	2,6	1,8
Vennootschappen	9,5	10,1	8,6	8,5
Overheid	-2,4	-2,2	-1,8	-1,5
Totaal vorderingenoverschot	10,7	10,3	9,4	8,9

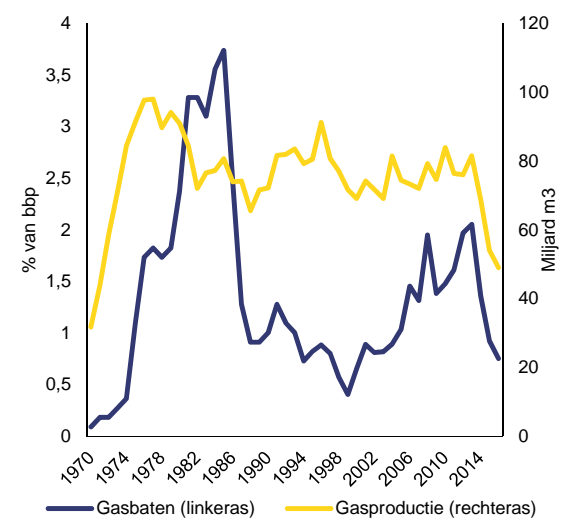
Bron: Europese Commissie, winterprognoses 2016.

Aangenomen wordt dat het nominale tekort gaat dalen, maar het structurele tekort gaat stijgen.

In 2015 is het geraamde overheidstekort teruggelopen tot 2,2 % van het bbp. Voor 2016 en 2017 wordt een verdere verbetering tot respectievelijk 1,8 % en 1,5 % van het bbp verwacht. De verbetering van het nominale overheidssaldo hangt grotendeels samen met het herstel van de binnenlandse vraag en het positieve effect daarvan op de belastinggrondslag. In 2016 wordt de verbetering van de overheidsfinanciën gelimiteerd door de budgettaire kosten van het ongedekte pakket belastingverlagingen en door de lagere aardgasbaten. Het structurele tekort wordt voor 2015 geraamd op 1,2 % van het bbp en zal in 2016 naar verwachting met 0,5 procentpunt verslechteren tot 1,7 %. Volgens de prognoses komt de brutoschuldquote van de overheid voor 2015 uit op 66,8 % en loopt deze in 2016 en 2017 terug door gunstige trends in de groei van het nominale bbp en door relatief lage rente-uitgaven.

De aardgasbaten zijn sterk teruggelopen. In 2014 waren de aardgasbaten, inclusief ontvangsten uit de vennootschapsbelasting, goed voor 10,5 miljard EUR, ofwel 3,5 % van de totale overheidsontvangsten. In 2015 is de productie echter verlaagd en na een recente uitspraak van de Raad van State, de hoogste bestuursrechter, heeft de Minister van Economische Zaken voor 2016 een verdere zeer forse verlaging van de productie in het Groningse gasveld aangekondigd. Dit heeft grote gevolgen voor de begroting. De gasbaten zullen in 2016 naar verwachting 0,3 % van het bbp lager uitvallen dan in het ontwerpbegrotingsplan 2016 uit oktober 2015. Een derde van deze daling is toe te schrijven aan de verlaging van de productievolumes en de rest aan de lagere aardgasprijzen. In grafiek 1.3 zijn de gasbaten als percentage van het bbp en de totale gasproductie in Nederland vanaf 1970 weergegeven. De

aardgasbaten hebben in het verleden sterk gevarieerd. De totale productie blijkt daarentegen relatief stabiel, hetgeen erop duidt dat de gasprijzen de belangrijkste bepalende factor in de ontvangsten zijn. Voor de gasbaten wordt een aanhoudende neerwaartse beweging verwacht, die thans wordt versterkt door de lage olieprijsen, die een belangrijk ijkpunt blijven voor de prijs van aardgas.

Grafiek 1.3 **Aardgasproductie en -baten**

Bron: CBS en CPB.

Structurele uitdagingen

Door de uitgerekte balans van de huishoudens zijn de schokabsorptiecapaciteit en de groeieresultaten van de economie verslechterd. Hoofdstuk 2 van dit verslag bevat een diepgaande evaluatie van de dynamiek van de schuld van huishoudens, omdat Nederland in het oog valt als een land met een torenhoge particuliere schuldquote. Dit komt in belangrijke mate door een hoge hypotheekschuld die potentieel een risico inhoudt voor de financiële stabiliteit, maar ook rechtstreekse macro-economische repercussies heeft. Een hoge schuld van huishoudens in combinatie met hoge verplichte niet-fiscale betalingen voor gezondheidszorg en pensioenen kan ervoor zorgen dat huishoudens minder geld achter de hand hebben en gevoeliger worden voor inkomensschokken. Hoewel de economie de eerste gevolgen van de crisis betrekkelijk goed heeft doorstaan, was de tweede dip in de groei tussen 2011 en 2013 dieper dan in veel andere EU-

lidstaten omdat de daling van de huizenprijzen en van de aandelenkoersen negatieve vermogenseffecten sorteerde die op de binnenlandse consumptie drukten.

Het kabinet heeft belangrijke hervormingen op de huizenmarkt doorgevoerd om de onevenwichtigheden in de sector huishoudens terug te dringen, maar er blijven beleidsgeïnduceerde verstoringen bestaan. In 2013 is een aantal maatregelen voor de huizenmarkt genomen waarbij onder meer de hypotheekrenteaftrek gedeeltelijk en geleidelijk wordt beperkt en alleen blijft bestaan voor hypotheekleningen die in maximaal dertig jaar volledig worden afgelost. De maximale loan-to-value ratio's worden in stappen verlaagd tot 100 in 2018 en de maximale loan-to-income ratio's zijn aangescherpt. Hoewel nieuwe kopers ontegenzeggelijk minder kwetsbaar zijn voor schokken, zijn de substantiële fiscale prikkels die de hypotheekschuld hebben opgedreven, met deze hervormingen niet volledig weggenomen. Voorts heeft de hypotheekrenteaftrek een verstoring effect op beslissingen om te kopen of te huren, waardoor allocatieve inefficiënties kunnen ontstaan. Voorts worden, gezien de geringe elasticiteit van het woningaanbod, de huizenprijzen door de krachtige budgettaire prikkels voor het eigenwoningbezit opgestuwd, waardoor de groei van de hypotheekschuld in de hand wordt gewerkt en de betaalbaarheid verslechtert.

Het spaaroverschot in de sector vennootschappen kan wegen op de toekomstige groeivoorzichten. Nederland is een grote exporteur van financieel kapitaal naar de rest van de wereld, zoals tot uiting komt in het omvangrijke overschot op de lopende rekening, waarop nader wordt ingegaan in hoofdstuk 2 van dit verslag. Afgezet tegen de brutobesparingen van de bedrijven vallen de investeringen van het bedrijfsleven laag uit. Hoewel de activiteiten van multinationals daarin een belangrijke rol spelen, wijst het hoge besparingsoverschot mogelijk ook op een gebrek aan investeringskansen in de binnenlandse economie.

De toenemende segmentatie van de arbeidsmarkt kan wegen op de kwaliteit van jobmatching en de productiviteitsgroei. In punt 3.2 wordt aangegeven dat de kloof op de arbeidsmarkt tussen werknemers met en zonder

vast dienstverband, alsmede de zelfstandige arbeid groeien. In het derde kwartaal van 2015 werkten vier van de tien werknemers als zelfstandige of op basis van een tijdelijk contract, tegen drie van de tien in 2005. Nederland behoort tot de EU-lidstaten met de hoogste incidentie van flexwerkregelingen. Hoewel flexwerkcontracten bevorderlijk kunnen zijn voor de efficiëntie van de arbeidsmarkt, kan dit ten koste gaan van de werkzekerheid en van prikkels om in ondernemings specifiek menselijk kapitaal te investeren. De doorstroming van tijdelijk naar vast werk is verminderd, de loonpremie voor vaste contracten is hoog en de langdurige werkloosheid is toegenomen. Dit zijn tekenen dat de mobiliteit op de arbeidsmarkt stagneert, hetgeen een rem kan zetten op de productiviteitsgroei.

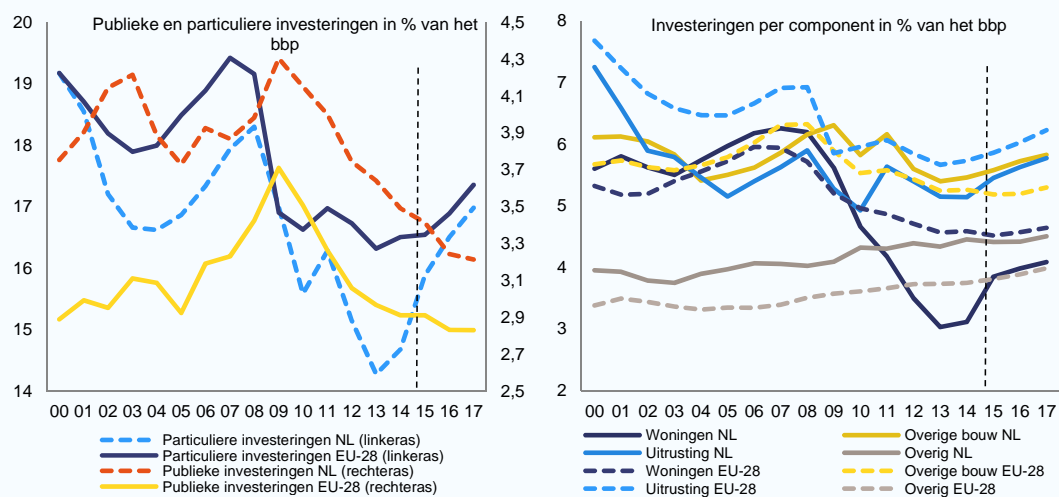
Nederland blijft achter op een aantal gebieden die bepalend zijn voor de productiviteitsgroei, zoals investeringen in O&O. In punt 3.3 wordt nader ingegaan op de structurele economische beleidskoers en productiviteitsontwikkelingen. Nederland combineert een relatief hoog productiviteitsniveau met een in de jaren na de crisis zeer laag uitvallende productiviteitsgroei. Het bbp per gewerkt uur is in de periode 2008-2014 met gemiddeld slechts 0,2% gestegen. Ondanks een hechte handelsintegratie en een doorgaans ondernemingsvriendelijk klimaat zijn de investeringen in O&O betrekkelijk laag. De totale O&O-intensiteit bedraagt thans 2% van het bbp, hetgeen lager is dan het streefcijfer van Europa 2020 en lager dan de best presenterende landen met een vergelijkbaar ontwikkelingsniveau. Nederland heeft een hoogwaardige wetenschappelijke basis en onderzoeksinfrastructuur en bevindt zich in veel sectoren in de "productiviteitsvoorhoede". Omdat productiviteitsverbeteringen bij een kennisvoorsprong doorgaans plaatsvinden via innovatie, kan de bevordering van investeringen in O&O lonend zijn in termen van productiviteitsgroei.

Kader 1.1: Investeringsuitdagingen

Macro-economisch perspectief

De investeringen in de bouw zijn in de nasleep van de crisis op de huizenmarkt relatief scherp gedaald. Evenals in veel andere eurozonelidstaten is de investeringsactiviteit in Nederland in de recessiejaren teruggelopen. Met de ineenstorting van de huizenprijzen zijn de investeringen van de huishoudens in woningen in het bijzonder fors afgenomen. De investeringen van het bedrijfsleven in uitrusting hebben een betrekkelijke veerkracht vertoond. De overheidsinvesteringen piekten in de periode 2009-2011, maar zijn in de budgettaire consolidatiefase sterk teruggelopen. In 2014 en 2015 is de investeringsgroei aangetrokken, hetgeen hoofdzakelijk is toe te schrijven aan de investeringen in woningen na de verbetering van de situatie op de huizenmarkt. Volgens de winterprognoses 2016 van de Europese Commissie zal de investeringsgroei na de dynamische groeicijfers van 2015 afvlakken omdat het herstel op de huizenmarkt naar verwachting vertraagt. De relatief gezonde groei van de uitvoer, een hogere toegevoegde waarde in het bedrijfsleven en het verbeterde binnenlandse economische klimaat blijven de investeringen in uitrusting naar verwachting aanjagen, zij het in een trager tempo dan in 2015. Bovenal zijn de investeringsprognoses met grote externe onzekerheden omgeven; een lagere groei op de exportmarkten kan leiden tot het uitstel van sommige binnenlandse investeringen.

Grafiek 1: Investeringen



Bron: Europese Commissie (Ameco). Prognoses voor 2015-2017, bij ongewijzigd beleid.

Beoordeling van investeringsbelemmeringen en lopende hervormingen

Over het geheel genomen bestaan er in Nederland relatief weinig regelgevingsbelemmeringen voor investeringen. Niettemin liggen de bedrijfsinvesteringen, met name in vergelijking met de bedrijfsbesparingen, op een betrekkelijk laag niveau. Zoals besproken in punt 2.2, is het spaaroverschot voor een substantieel deel toe te schrijven aan ingehouden winsten en buitenlandse investeringen van grote multinationale ondernemingen.

De particuliere en overheidsinvesteringen in O&O zijn betrekkelijk laag [zie onder 3.3]. In grafiek 2a is te zien dat de O&O-intensiteit in Nederland slechts rond het EU-gemiddelde ligt en ruim achterblijft bij de landen met een qua kwaliteit van de beroepsbevolking of qua arbeidsproductiviteit vergelijkbaar ontwikkelingsniveau. Aangezien O&O-uitgaven nauw verbonden zijn met de innovatieve capaciteit van een land, kunnen O&O-investeringen de productiviteitsgroei opstuwten, met name als ze gepaard gaan met algemene verbeteringen in de randvoorwaarden voor productiviteitsgroei.

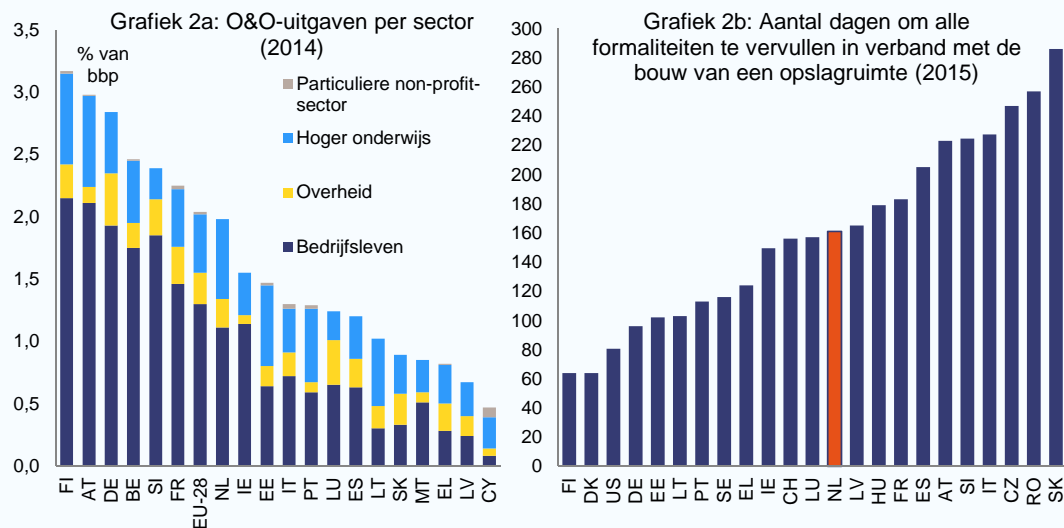
(Vervolg op de volgende blz.)

Kader (vervolg)

Afgewacht moet worden hoe effectief de "topsector"-aanpak is in het opkrikken van de O&O-inspanningen van de particuliere sector. De aangekondigde integratie van de R&D-afrek in de WBSO (Wet bevordering speur- en ontwikkelingswerk) kan leiden tot een verbeterde beleidsinterventie omdat de R&D-afrek voor jonge innovatieve bedrijven toegankelijker wordt en het dead-weight loss van het beleidsinstrument wordt verminderd.

Bepaalde sectorale regelgeving kan belemmeringen opwerpen voor investeringen (zie onder 3.3 en 3.4). Zo heeft de Wereldbank gewezen op de langdurige procedure voor de behandeling van bouwvergunningen in de bouwsector⁽¹⁾ (zie grafiek 2b). Ook de voorwaarden voor het mobiliseren van investeringen vanuit de particuliere sector in hernieuwbare energie waarmee Nederland minder afhankelijk zou worden van energie, hebben hun beperkingen, met name vanuit het oogpunt van planning en van duidelijkheid van regelgeving en beleid. De kosten van eigen en vreemd vermogen zijn voor onshore windprojecten hoger dan voor offshore projecten, hetgeen een uiting kan zijn van vooral regelgevings-, beleids- en implementatierisico's zoals de marktdeelnemers deze zien⁽²⁾.

Grafiek 2: O&O-uitgaven en bouwprocedures



Bron: Europese Commissie (Eurostat), Wereldbank (Doing Business Indicators).

Naast een verbetering van de randvoorwaarden zouden ook rechtstreekse beleidsinterventies voor de financiering van ondernemingen en voor de governance van pensioenfondsen de investeringsactiviteit kunnen bevorderen.

Financiering voor investeringen [zie 3.3]. Welke rol de zwakke vraag naar en het zwakke aanbod van krediet spelen in de kredietverleningssplante, is nog onderwerp van discussie. Het kabinet heeft een aantal specifieke maatregelen getroffen om de kredietverlening te stimuleren, zoals kredietgarantierelingen. In kader 3.3.1 worden deze nader beschreven.

Pensioenfondsen [zie onder 2.2]. Bijna 90% van alle werknemers in Nederland spaart voor de oude dag via kapitaalgedekte pensioenfondsen in de tweede pijler. De meeste pensioencontracten zijn "defined benefit"-regelingen. Bijgevolg worden Nederlandse pensioenfondsen geprikkeld om in instrumenten te beleggen die naar verhouding liquide zijn en een laag risico hebben. Als zodanig beleggen pensioenfondsen hoofdzakelijk in het buitenland, hetgeen een weerslag kan hebben op de binnenlandse investeringsbasis.

⁽¹⁾ Volgens de Doing Business-indicatoren van de Wereldbank neemt de behandeling van een bouwvergunning bij de gemeente 98 dagen in beslag. Zie: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/netherlands/#dealing-with-construction-permits>

⁽²⁾ *Uitdagingen voor het investeringsklimaat van de lidstaten*, SWD(2015) 400 final/2 (http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/2016/ags2016_challenges_ms_investment_environments_en.pdf).

Kader 1.2: Bijdrage van de EU-begroting aan structurele veranderingen

Nederland is een begunstigde van de Europese structuur- en investeringsfondsen (ESI-fondsen) en kan in de periode 2014-2020 maximaal 1,7 miljard EUR krijgen, ofwel 0,9 % van de verwachte nationale overheidsinvesteringen op gebieden die uit de ESI-fondsen worden gesteund.

Nederland heeft voldaan aan vrijwel alle ex-antevoorwaarden voor steun uit de ESI-fondsen. Met betrekking tot de thematische ex-antevoorwaarden voor de stimulering van kosteneffectieve verbeteringen van de energie-efficiëntie bij het eindgebruik en voor kosteneffectieve investeringen in energie-efficiëntie is een actieplan overeengekomen met als deadline eind 2016. Wanneer de ex-antevoorwaarden eind 2016 niet zijn vervuld, kan de Commissie tussentijdse betalingen voor de prioriteiten van het programma in kwestie opschorten.

Bij de programmering van de fondsen ligt nadruk op de prioriteiten en uitdagingen die in de afgelopen jaren zijn vastgesteld in het kader van het Europees semester, met name meer investeringen in O&O en maatregelen om de participatie op de arbeidsmarkt te bevorderen. In het kader van de periodieke monitoring wordt medio 2017 verslag uitgebracht over de bijdrage van de fondsen aan de doelstellingen van Europa 2020.

Bovenop de middelen uit de ESI-fondsen komt nog de financiering in het kader van het nieuwe Europees Fonds voor strategische investeringen (EFSI), Horizon 2020, de Connecting Europe Facility en andere rechtstreeks beheerde EU-fondsen. Na de eerste rondes van oproepen tot het indienen van voorstellen voor projecten in het kader van de Connecting Europe Facility heeft Nederland voor 157 miljoen EUR aan contracten voor vervoersprojecten getekend. Zie <https://cohesiondata.ec.europa.eu/countries/NL> voor meer informatie over de besteding van de middelen uit de ESI-fondsen in Nederland.

Tabel 1.2: Belangrijkste economische, financiële en sociale indicatoren

	2003-2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Prognoses		
									2015	2016	2017
Reëel bbp (j-o-j)	2,3	1,7	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,5	1,0	2,0	2,1	2,3
Particuliere consumptie (j-o-j)	0,5	0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	2,2	2,2
Overheidsconsumptie (j-o-j)	3,3	3,3	4,7	1,0	-0,2	-1,3	0,1	0,3	0,1	0,9	1,0
Bruto-investeringen in vaste activa (j-o-j)	3,1	4,1	-9,2	-6,5	5,6	-6,3	-4,4	3,5	9,1	4,6	4,7
Export van goederen en diensten (j-o-j)	5,8	1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,0	4,6	4,3	4,7
Import van goederen en diensten (j-o-j)	5,5	2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	0,9	4,0	5,3	5,7	5,3
Output gap	-0,9	2,0	-2,8	-2,1	-1,1	-2,5	-3,1	-2,6	-1,5	-0,5	0,5
Potentiele groei (j-o-j)	1,8	1,7	1,0	0,6	0,7	0,4	0,1	0,5	0,9	1,0	1,2
Bijdrage aan groei van bbp:											
Binnenlandse vraag (j-o-j)	1,6	2,1	-1,9	-1,1	1,1	-2,1	-1,4	0,7	2,4	2,1	2,1
Voorraden (j-o-j)	0,1	-0,3	-0,4	1,1	-0,4	0,0	-0,2	-0,1	-0,4	0,4	0,1
Netto-uitvoer (j-o-j)	0,6	-0,1	-1,5	1,5	0,9	1,1	1,1	0,5	0,0	-0,5	0,1
Bijdrage aan potentiële groei van bbp:											
Totaal arbeid (uren) (j-o-j)	0,4	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	0,2	0,3	0,3	0,4
Kapitaalaccumulatie (j-o-j)	0,6	0,9	0,5	0,3	0,5	0,3	0,1	0,2	0,4	0,5	0,6
Totaal factorproductiviteit (j-o-j)	0,8	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3
Saldo lopende rekening (% van bbp), betalingsbalans	6,7	4,1	5,8	7,4	9,1	10,8	11,0	10,6	.	.	.
Handelssaldo (% van bbp), betalingsbalans	7,9	8,3	7,5	8,4	8,5	9,6	11,0	11,4	.	.	.
Ruilvoet van goederen en diensten (j-o-j)	0,1	-0,2	0,8	-1,1	-1,5	-0,3	0,6	0,5	1,1	0,3	0,0
Saldo kapitaalrekening (% van bbp)	-0,5	-0,1	0,1	-0,5	0,1	-1,4	0,1	-0,1	.	.	.
Internationale netto-investeringspositie (% van bbp)	-5,7	-8,4	0,9	10,6	19,8	30,9	31,9	60,1	.	.	.
Externe verhandelbare nettoschuld (% van bbp) (1)	-76,9	-92,7	-100,3	-109,9	-110,9	-106,8	-104,4	-93,1	.	.	.
Externe verhandelbare brutoschuld (% van bbp) (1)	301,4	328,4	345,2	358,7	372,1	372,8	355,0	368,5	.	.	.
Exportprestaties t.o.v. ontwikkelde landen (mutatie in % over 5 jaar)	.	2,4*	4,9	0,6	1,1	-2,6	-2,2	-4,97	.	.	.
Exportmarktaandeel, goederen en diensten (j-o-j)	-1,5	-0,8	2,0	-8,0	-3,1	-3,1	2,1	0,8	.	.	.
BDI-nettostromen (% van bbp)	3,9	8,7	5,5	8,9	4,3	-0,2	5,4	-1,6	.	.	.
Spaarquote van huishoudens (netto besparing als percentage van netto beschikbaar inkomen)	5,5	3,7	7,1	4,9	5,8	6,8	7,3	8,2	.	.	.
Kredietstroom particuliere sector (geconsolideerd, % van bbp)	11,1	9,7	8,5	2,8	3,5	2,2	1,3	-1,6	.	.	.
Schuld particuliere sector, geconsolideerd (% van bbp)	215,0	216,1	231,4	229,4	228,0	229,0	226,6	228,9	.	.	.
waarvan schuld huishoudens, geconsolideerd (% van bbp)	105,6	109,6	117,5	117,9	117,5	117,5	114,0	111,7	.	.	.
waarvan schuld niet-financiële vennootschappen, geconsolideerd (% van bbp)	109,4	106,5	113,9	111,5	110,5	111,5	112,6	117,2	.	.	.
Vennootschappen, vorderingsoverschot (+) of -tekort (-) (% van bbp)	9,4	7,0	10,6	11,3	11,2	10,4	9,8	9,5	10,1	8,6	8,5
Vennootschappen, bruto exploitatieoverschot (% van bbp)	27,1	27,7	27,5	29,1	28,7	29,0	28,5	27,9	29,1	29,3	29,8
Huishoudens, vorderingsoverschot (+) of -tekort (-) (% van bbp)	-0,9	-2,1	1,0	1,1	1,6	2,7	3,2	3,5	2,5	2,6	1,8
Gedefleerd huizenprijzenindexcijfer (j-o-j)	2,0	0,1	-3,5	-2,7	-4,0	-8,0	-8,0	-0,6	.	.	.
Wooninvesteringen (% van bbp)	5,9	6,2	5,6	4,7	4,2	3,5	3,0	3,1	.	.	.
Bbp-deflator (j-o-j)	2,0	2,5	0,4	0,8	0,1	1,4	0,8	0,6	1,2	1,6	1,6
Geharmoniseerd indexcijfer consumentenprijzen (HICP, j-o-j)	1,7	2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,2	0,9	1,5
Nominale beloning per werknemer (j-o-j)	2,7	3,7	2,8	0,6	2,4	2,5	1,8	2,2	0,3	2,1	2,3
Arbeidsproductiviteit (reëel, per werknemer, j-o-j)	1,5	0,1	-2,9	2,1	0,8	-0,9	0,4	1,2	.	.	.
Loonkosten per eenheid product (LUC, gehele economie, j-o-j)	1,1	3,8	5,6	-1,4	1,3	2,9	1,5	0,8	-0,8	1,0	1,0
Reële loonkosten per eenheid product (j-o-j)	-0,9	1,3	5,2	-2,2	1,2	1,5	0,1	0,0	-1,4	-0,2	-0,6
Reële effectieve wisselkoers (LUC, j-o-j)	0,8	2,2	2,9	-3,4	0,8	-1,1	2,2	0,1	-4,6	0,3	.
Reële effectieve wisselkoers (HICP, j-o-j)	0,5	0,5	1,9	-3,9	-0,4	-1,8	2,7	0,0	-3,0	1,1	-0,4
Loonwig op arbeid voor alleenstaande met gemiddeld loon (%)	32,2	32,5	31,8	32,8	31,4	32,1	31,2	31,4	.	.	.
Loonwig op arbeid voor alleenstaande die 50 % van het gemiddeld loon verdient (%)	23,7*	21,1	21,5	21,9	21,4	21,4	21,5	19,7	.	.	.
Totaal verplichtingen financiële sector, niet-geconsolideerd (j-o-j)	11,3	2,3	4,3	7,1	8,7	5,2	-0,1	7,8	.	.	.
Tier 1-ratio (%) (2)	.	9,6	12,4	11,8	11,7	12,1	12,5	15,0	.	.	.
Rendement op eigen vermogen (%) (3)	.	-12,5	-0,4	7,2	7,3	5,6	5,5	3,6	.	.	.
Niet-presterende brutoschuld (% van totaal schuldinstrumenten en totaal vorderingen) (4)	.	1,9	2,6	2,3	2,4	2,7	2,7	3,0	.	.	.
Werkloosheidspercentage	5,1	3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,6	6,4
Langdurige werkloosheid (% van de beroepsbevolking)	1,9	1,3	1,1	1,4	1,7	2,0	2,6	3,0	.	.	.
Jeugdwerkloosheid (% van de beroepsbevolking in dezelfde leeftijdsgroep)	10,5	8,6	10,2	11,1	10,0	11,7	13,2	12,7	11,3	.	.
Arbeidsparticipatie (15-64 jaar)	77,2	79,3	79,7	78,2	78,1	79,0	79,4	79,0	.	.	.
Personen voor wie armoede of sociale uitsluiting dreigt (% van de totale bevolking)	16,1	14,9	15,1	15,1	15,7	15,0	15,9	16,5	.	.	.
Personen die leven in een huishouden met zeer lage arbeidsintensiteit (% van de totale bevolking van minder dan 60 jaar oud)	10,1	8,2	8,5	8,4	8,9	8,9	9,3	10,2	.	.	.
Overheidssaldo (% van het bbp)	-0,9	0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-2,2	-1,8	-1,5
Belastingquote (%)	36,3	36,9	35,9	36,7	36,4	36,5	37,2	38,0	37,5	37,6	37,2
Structureel begrotingsaldo (% van bbp)	.	.	.	-3,5	-3,6	-2,3	-1,0	-0,6	-1,2	-1,7	-1,8
Bruto-overheidsschuld (% van bbp)	46,9	54,5	56,5	59,0	61,7	66,4	67,9	68,2	66,8	66,2	65,1

1) Som van obligaties, overige beleggingen en reserveactiva. 2) 3) Binnenlandse bankgroepen en zelfstandige banken. 4) Binnenlandse bankgroepen en zelfstandige banken, dochters in buitenlandse handen (binnen en buiten EU) en bijkantoren in buitenlandse handen (binnen en buiten EU). *) Volgens BPM5 en/of ESR95

Bron: Winterprognoses 2016 van de Europese Commissie; ECB.

2. ONEVENWICHTIGHEDEN, RISICO'S EN AANPASSINGSKWESTIES

Dit hoofdstuk bevat de in het kader van de procedure voor macro-economische onevenwichtigheden (PMO) vereiste diepgaande evaluatie ⁽⁵⁾. De nadruk ligt op de risico's en kwetsbaarheden die in het waarschuwingsmechanismeverslag 2016 zijn gesignaleerd. Het hoofdstuk bevat een analyse van de oorzaken van het betrekkelijk hoge overschot op de lopende rekening, zowel vanuit het oogpunt van handel als vanuit het oogpunt van besparingen en investeringen. De potentiële overloopeffecten tussen de Nederlandse economie en die van de rest van de wereld via handelsbetrekkingen en externe financiële blootstelling worden onderzocht. Bovendien wordt de hoge schuldenlast van de particuliere sector onderzocht, die verband houdt met fiscale prikkels. In het licht van de hoge schuldenlast van de huishoudens worden recente ontwikkelingen en structurele aspecten van de woningmarkt beoordeeld. Dit hoofdstuk besluit met de PMO-beoordelingsmatrix, die een overzicht geeft van de belangrijkste bevindingen.

2.1. GROOT HANDELSOVERSCHOT

Het huidige overschot op de lopende rekening schommelt nog steeds rond de 10 % van het bbp. Volgens het scorebord voor de procedure bij macro-economische onevenwichtigheden (PMO) daalde het huidige overschot op de lopende rekening enigszins van 11 % van het bbp in 2013 tot 10,6 % in 2014. Het driejarig gemiddelde van het saldo van de lopende rekening over de periode 2012-2014 bedroeg 10,9 % van het bbp. De bijdrage aan het overschot op de lopende rekening van de eurozone daalde in het derde kwartaal van 2015 enigszins, tot 0,6 procentpunt van het bbp van de eurozone (ter vergelijking: de Duitse bijdrage nam toe tot 2,3 % van het bbp van de eurozone). Het langetermijngemiddelde van het overschot op de lopende rekening bedroeg de afgelopen drie decennia ongeveer 6 % van het bbp. Op basis van berekeningen van de Commissie is het overschot de voorbije zes jaar aanmerkelijk hoger geweest dan de voor Nederland geraamde benchmark ⁽⁶⁾. Dit verschil is tussen 2009 en 2013 toegenomen, maar nam in 2014 weer enigszins af. Volgens berekeningen van de Commissie kan één derde van de stijging van het saldo op de lopende rekening tussen 2008 en 2014 worden verklaard door de schuldafbouw in de particuliere sector, de toename van de internationale netto-

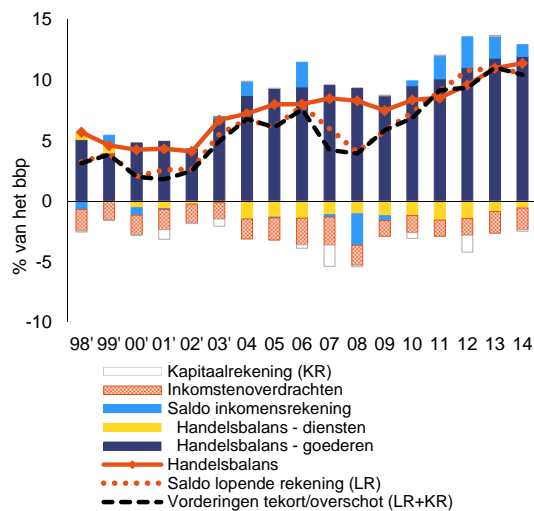
investeringspositie en de conjuncturele situatie van de economie. De resultaten komen in grote lijnen overeen met de External Balance Assessment van het IMF, op grond waarvan wordt verwacht dat het overschot op de lopende rekening op de middellange termijn gaat dalen onder invloed van een herstel van de binnenlandse vraag ⁽⁷⁾.

⁽⁷⁾ External Sector Assessments van het IMF 2015: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2015/062615a.pdf>

⁽⁵⁾ Overeenkomstig artikel 5 van Verordening (EU) nr. 1176/2011.

⁽⁶⁾ De benchmark is afgeleid van regressies op basis van de gereduceerde-vormmethode, die de belangrijkste determinanten van het evenwicht tussen besparingen en investeringen afdekken, met inbegrip van fundamentele determinanten (bijv. demografie, hulpbronnen), beleidsfactoren en de wereldwijde financiële situatie. Deze methode is verwant aan de door het IMF ontwikkelde External Balance Assessment (EBA): <https://www.imf.org/external/np/res/eba>.

Grafiek 2.1.1: Externe positie (lopende rekening en kapitaalrekening)



(¹) geeft BPM5/ESA95 aan

Bron: Europese Commissie (Eurostat), geïntegreerde gegevens (BPM5/ESR95)

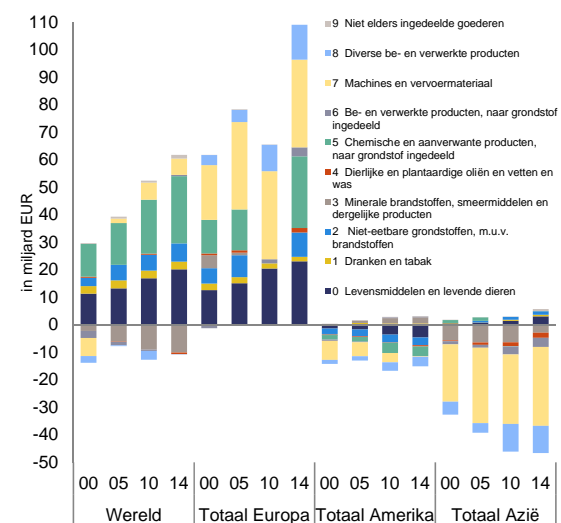
Lopende rekening vanuit handelsperspectief

Netto is het overschot op de lopende rekening volledig toe te schrijven aan het goederenoverschot. In de afgelopen jaren is dit gestegen tot 12 % van het bbp in 2014 (zie grafiek 2.1.1). Het positieve goederensaldo is hoofdzakelijk het gevolg van de positieve netto-uitvoer van levensmiddelen en chemische producten (zie grafiek 2.1.2). Sinds 2000 is de netto-uitvoer van levensmiddelen en chemicaliën in waarde verdubbeld. Ondanks een doorgaans negatieve en verslechterende energiebalans bleef de netto-uitvoer van gas in 2014 positief. Sinds mei 2015 heeft Nederland echter meer gas in- dan uitgevoerd, wat waarschijnlijk de reden is waarom in 2015 het totale gassaldo afnam. Zoals uit grafiek 2.1.2 blijkt, is het positieve goederensaldo in de handel met de rest van de wereld vooral te danken aan de netto-uitvoer van goederen naar Europese bestemmingen. Omgekeerd is met betrekking tot Azië en Amerika sprake van een hoge netto-invoer, vooral wat betreft machines en vervoersmaterieel.

De belangrijkste handelspartners van Nederland zijn EU-lidstaten, maar niet-EU-handelspartners worden steeds belangrijker omdat het land internationaal steeds verder integreert. Tussen 2004 en 2014 steeg de uitvoer

naar niet EU-landen van 22 % naar 27 % van de totale uitvoer. Ook de invoer uit niet-EU-landen is gestegen, van 43 % naar 49 % van de totale invoer. Deze internationalisering wordt voornamelijk gestimuleerd door de uitvoer van producten uit Nederland en, zij het in veel mindere mate, door wederuitvoer.

Grafiek 2.1.2: Goederenbalans per continent



Voor de jaren 2010 en 2014 zijn bepaalde waarden niet beschikbaar

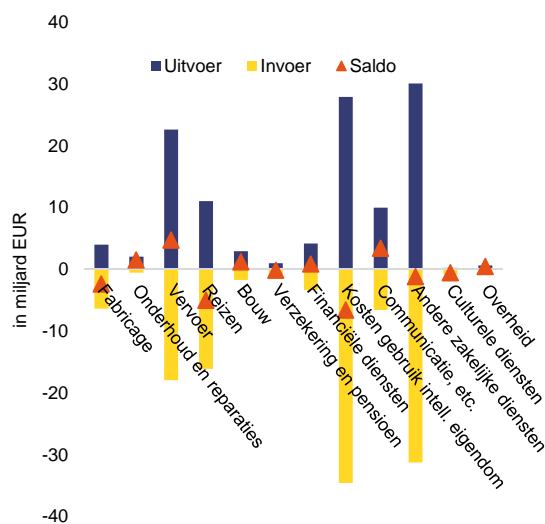
Bron: CBS

In de periode 2008-2014 is het marktaandeel van Nederland in de handel binnen de EU toegenomen, maar is het aandeel in de exportmarkt in zijn geheel afgenomen. Het verlies van het algehele aandeel in de exportmarkt is hoofdzakelijk te wijten aan het feit dat het gewicht van de economie van de EU op de wereldmarkten is afgenomen. De exportprestaties van Nederland werden ook belemmerd door een verdere daling van het aandeel in de export op de snelst groeiende exportmarkten, met name China. Bij de beoordeling van productgroepen valt een relatief groot verlies van marktaandeel op bij "overige sectoren", wat hoofdzakelijk te wijten is aan landbouwproducten – dierlijke producten, plantaardige producten en levensmiddelen. Anderzijds is het marktaandeel van minerale producten, chemicaliën en aanverwante industrieën toegenomen. Deze groep omvat producten op het gebied van geavanceerde technologie, wat het belang aantoont van O&O voor het concurrentievermogen van uitvoer.

Handel in diensten

Het dienstensaldo is gering en blijft negatief. De belangrijkste elementen van de handel in diensten zijn intellectuele eigendom en andere zakelijke diensten (waaronder consultancy, handelsgerelateerde diensten en O&O-diensten) (zie grafiek 2.1.3). Bij deze twee belangrijkste elementen komt sterk de aanwezigheid van multinationale ondernemingen en fiscale optimalisatiestrategieën tot uitdrukking, aangezien Nederland geen belasting heft over inkomsten uit royalty's en licentierechten (opgenomen in de categorie intellectuele eigendom). Wat deze twee dienstencategorieën betreft, is de handel met andere landen waar zich hoofdkantoren bevinden, zoals Ierland en Luxemburg, doorgaans omvangrijk (zie grafiek 2.3.2). De elementen die qua volume op de derde en vierde plaats komen, zijn vervoer en reizen, welke betrekking hebben op de goederenstroom (met inbegrip van wederuitvoer) via Nederland.

Grafiek 2.1.3: Invoer en uitvoer van diensten (2014)



Bron: DNB (betalingsbalans)

Wederuitvoer

De grote activiteit op het gebied van wederuitvoer is een belangrijk kenmerk van de economie. Het CBS hanteert voor wederuitvoer de definitie “goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een ingezetene, zonder dat significante industriële bewerking plaatsvindt”. De grote, moderne haven van Rotterdam is een belangrijk doorvoerpunt voor

Europese en mondiale handelsstromen, waardoor deze een natuurlijke locatie voor wederuitvoer is. De Nederlandse wederuitvoer is, uitgedrukt als percentage van de totale uitvoer, de hoogste van Europa en maakt 45 % van de totale Nederlandse uitvoer van goederen uit. Dit percentage is de afgelopen tien jaar nagenoeg gelijk gebleven, ondanks het feit dat de uitvoer in dezelfde periode met ongeveer 70 % is toegenomen. In 2014 vond 81 % van de wederuitvoer plaats naar de overige EU-lidstaten. Dat is een aanzienlijk hoger percentage dan dat van de binnenlands geproduceerde export, waarvan 67 % naar andere EU-landen gaat. Bij sommige handelspartners, bijvoorbeeld Tsjechië en Slowakije, zijn de handelsbetrekkingen met Nederland sterk gericht op wederuitvoer en niet zozeer op binnenlands geproduceerde goederen.

Volgens ramingen draagt wederuitvoer aanzienlijk bij aan het overschot op de lopende rekening.

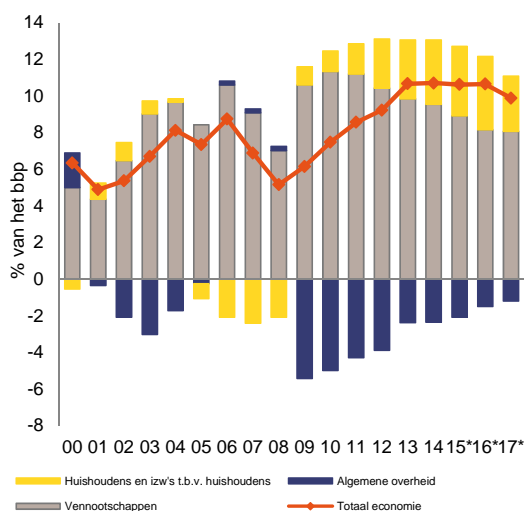
Hoewel de be- en verwerking in Nederland van wederuitgevoerde goederen in Nederland niet beduidend is, schat een recente studie van het bureau voor de statistiek⁽⁸⁾ de binnenlandse toegevoegde waarde van wederuitgevoerde goederen op ongeveer 10 cent per uitgeoefende euro; de rest van de exportwaarde is toe te schrijven aan eerdere invoer. Het netto-effect van de wederuitvoer op het goederensaldo is dus ongeveer 10 % van de totale waarde van de wederuitvoer, wat in 2014 overeenkwam met 2,9 % van het bbp. Hoewel een deel van de door wederuitvoer gegenereerde binnenlandse toegevoegde waarde via tweede-ronde-invoer kan weglekken, wijzen deze ramingen erop dat mogelijk tot een kwart van het overschot op de lopende rekening is toe te schrijven aan het rechtstreekse effect van wederuitvoer.

⁽⁸⁾ Lemmers, Exel en Ouwehand (2015). ‘Naar welke EU-landen exporteren kleine exporteurs hun goederen?’ Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

2.2. OVERSCHOT OP DE LOPENDE REKENING VANUIT HET PERSPECTIEF VAN BESPARINGEN EN INVESTERINGEN

De economie houdt een vorderingenoverschot op de rest van de wereld. In 2014 bedroeg het vorderingenoverschot, net als in het voorgaande jaar, 10,7 % van het bbp, waarvan het grootste deel was toe te schrijven aan niet-financiële vennootschappen (NFV's) (zie grafiek 2.2.1). Deze zijn sinds 2000 goed voor het grootste deel van het vorderingenoverschot (ongeveer twee derde). In internationaal opzicht heeft de NFV-sector thans het op één na hoogste vorderingenoverschot als percentage van het bbp, na Litouwen, waarmee deze sector een aparte plaats inneemt ten opzichte van structureel vergelijkbare buurlanden als Duitsland en België. De toename van het vorderingenoverschot tussen 2009 en 2014 was echter het gevolg van de scherpe stijging van de besparingen van de huishoudens en de vermindering van het overheidstekort. In de overheidssector werd het lagere vorderingenoverschot veroorzaakt door de hogere besparingen.

Grafiek 2.2.1: **Vorderingenoverschot/-tekort per sector**

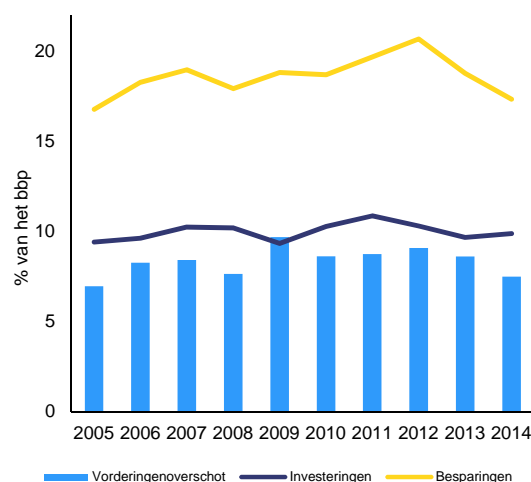


Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Het hoge vorderingenoverschot hangt samen met de hoge besparingen die binnenlands niet worden geabsorbeerd. De stijging van het vorderingenoverschot van de huishoudens sinds 2009 was grosso modo evenzeer toe te schrijven aan de dalende investeringen als aan de hogere besparingen. Het vorderingenoverschot van niet-financiële vennootschappen daalde tussen 2012 en 2014 met 1,5 procentpunt. Dit was voornamelijk het gevolg van lagere besparingen, hoewel hun

investeringsquote min of meer constant bleef (zie grafiek 2.2.2).

Grafiek 2.2.2: **Besparingen, investeringen en vorderingenoverschot van NFV's**

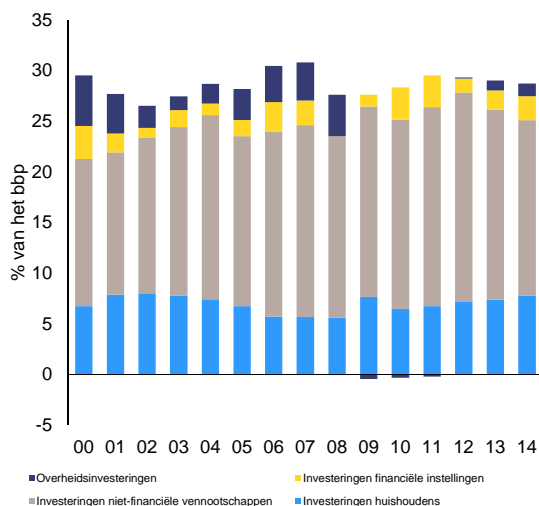


Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Besparingen

De grootste spaarder in Nederland is de vennootschapssector, hoofdzakelijk de niet-financiële vennootschappen (NFV's) (zie grafiek 2.2.3). De besparingen van de NFV's zijn de afgelopen jaren afgenomen van 20,7 % van het bbp in 2012 tot 17,3 % van het bbp in 2014 (zie grafiek 2.2.3), maar blijven ruim boven het gemiddelde van de eurozone van 11,5 % van het bbp. Deze afname van de besparingen van de NFV's zwakte enigszins het effect af van de stijging van de besparingen van huishoudens, de op één na grootste bron. De afname van het vorderingsaldo van de NFV's tussen 2012 en 2014, die voornamelijk het gevolg was van een vermindering van de bruto-besparingen, corrigeert het zeer hoge niveau dat in 2012 werd bereikt. Op basis van voorlopige cijfers wordt verwacht dat deze correctie zich in 2015 heeft voortgezet.

Grafiek 2.2.3: Besparingen per sector



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Het hoge overschot van NFV's is een gevolg van de omvang van de sector, die veel multinationale ondernemingen omvat. De NFV-sector is als percentage van het bbp de op één na grootste van alle EU-lidstaten en volgt daarbij Luxemburg op de voet. Multinationale ondernemingen zijn in het bedrijfsleven prominent aanwezig. Terwijl van alle in Nederland actieve ondernemingen slechts ongeveer 1 procent buitenlandse multinationals zijn en nog eens 1 procent multinationals met dochterondernemingen in het buitenland, zijn zij samen goed voor 40 % van de werkgelegenheid in de particuliere sector en ongeveer twee derde van de omzet in deze sector ⁽⁹⁾. Factoren die het overwicht van multinationale ondernemingen binnen de economie verklaren, worden hierna nader onderzocht.

Een belangrijke verklaring voor de hoge besparingen van NFV's is het betrekkelijk lage niveau van winstuitkering. Vennootschappen met een "directeur-grootaandeelhouder" (een persoon die een significante positie in een onderneming bekleedt en een groot deel van de aandelen bezit) ondervinden aanzienlijke fiscale prikkels om winst in te houden ⁽¹⁰⁾. Tabel 2.2.1 toont de bronnen van het vorderingenoverschot van niet-financiële vennootschappen in Nederland in 2014 in

vergelijking met Duitsland, een structureel vergelijkbare tegenhanger. De Nederlandse uitgangspositie wat betreft de bruto toegevoegde waarde van vennootschappen als percentage van het bbp (59,1 %) rangschikt het land boven het gemiddelde van de eurozone (51 % van het bbp), net als Duitsland. Lager op de winst- en verliesrekening doen zich echter uitgesproken verschillen tussen de twee economieën voor, wanneer winstuitkeringen (hoofdzakelijk dividenduitkeringen) worden meegenomen in de berekening van het netto beschikbaar inkomen en de besparingen. Netto keert de relatief grotere vennootschapssector ruim 6 procentpunten van het bbp minder uit dan de Duitse vennootschapssector. Dit vormt een meer dan afdoende verklaring voor het verschil tussen de eindsaldi van het vorderingenoverschot.

Tabel 2.2.1: Winst- en verliesrekening van niet-financiële vennootschappen (2014)

in % van het bbp	NL	DE
Bruto toegevoegde waarde	59.1	56.8
Beloning van werknemers (-)	34.9	33.8
Indirecte belastingen en subsidies (-)	-0.1	-0.4
Verbruik van vaste activa (-)	8.9	9.9
= Netto-exploitationoverschot	15.4	13.6
Netto-rente (-)	0.1	-0.3
Winstuitkering (ontvangen) (+)	3.6	1.6
Inkomen uit vermogen (+)	0.6	1.0
= Netto-winst vóór belastingen	19.5	16.6
Winstuitkeringen (betaald) (-)	6.9	11.1
Inkomen uit vermogen (betaald) (-)	2.0	0.2
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	1.7	2.1
Netto inkomenoverdrachten (-)	0.4	0.3
= Netto beschikbaar inkomen	8.4	2.9
Aangepast voor pensioenvermogen huishoudens (+)	0.0	-0.2
= Netto-besparingen	8.4	2.7
Netto-kapitaaloverdrachten (+)	0.2	0.9
Netto-investeringen (-)	1.0	0.6
Netto-verwerving (-)	0.1	-0.1
= Vorderingenoverschot	7.5	3.0
<i>Memo: netto-winstuitkering</i>	3.3	9.5

Bron: Europese Commissie

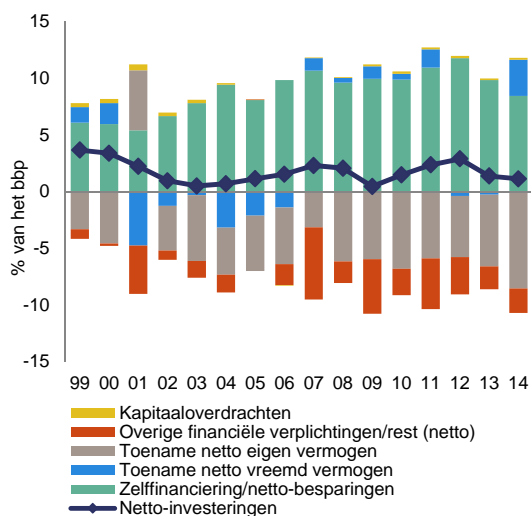
Hoge netto-besparingen van vennootschappen worden doorgaans aangewend voor de inkoop van eigen aandelen en voor de verwerving van activa in de vorm van aandelen van andere

⁽⁹⁾ <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/internationale-handel/publicaties/artikelen/archief/2015/multinationals-prominent-in-nederlandse-economie.htm>

⁽¹⁰⁾ Zie ook het landverslag 2015 voor Nederland.

ondernemingen. Door informatie over financiële en niet-financiële transacties van NfV's te combineren, laat grafiek 2.2.4 zien dat hoge netto-besparingen voornamelijk worden gebruikt om meer activa in de vorm van aandelen te kopen. Sinds 2006 vloeit de toename van netto-activa in de vorm van aandelen deels voort uit de inkoop van eigen aandelen, maar ook uit de verwerving van aandelen van andere ondernemingen, waaronder buitenlandse directe investeringen. In 2014 hebben NfV's voor 11 miljard EUR (overeenkomend met 1,7 % van het bbp) aan eigen aandelen ingekocht. In vergelijking met de andere EU-lidstaten laat Nederland een stabiel patroon zien wat betreft de omvang van zelffinanciering van vennootschappen (d.w.z. netto-besparingen) en het voornaamste gebruik van interne middelen; in zoverre er geen duidelijk cyclisch patroon kan worden waargenomen, kan dit worden beschouwd als een quasi-structureel aspect van de vennootschapssector.

Grafiek 2.2.4: Gebruik van netto-besparingen, NfV's

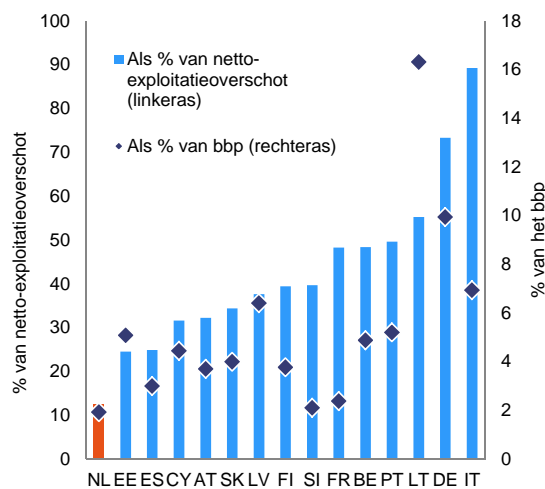


Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De geringe winstuitkering van de vennootschapssector wordt bevestigd in een vergelijking met de gehele eurozone. In vergelijking met andere lidstaten van de eurozone valt Nederland op als het land waar het niveau van de netto-winstuitkering in de periode 2012-2014 het laagst was (zie grafiek 2.2.5). Uitgaand van berekeningen van de diensten van de Commissie zou het vorderingenoverschot van vennootschappen 4,2 procentpunten van het bbp

lager zijn wanneer de vennootschappen netto-inkomsten uitkerden ter hoogte van het ongewogen gemiddelde van de eurozone van 40 % van het netto-exploitatietooverschot ⁽¹¹⁾. Uit een recente studie van het CPB (2015) blijkt dat het vorderingenoverschot van vennootschappen ongeveer 2 procentpunten van het bbp hoger uitvalt als gevolg van niet-uitgekeerde dividenden, maar dat dit effect ruimschoots wordt gecompenseerd door een toename van de netto-besparingen van de sector huishoudens wanneer een correctie plaatsvindt voor ingehouden dividenden ⁽¹²⁾. Uit een studie van De Nederlandsche Bank blijkt dat wanneer de winsten van alle beursgenoteerde ondernemingen volledig als dividend werden uitgekeerd, het huidige overschot op de lopende rekening 3 procentpunten van het bbp lager zou zijn ⁽¹³⁾.

Grafiek 2.2.5: Ratio netto uitgekeerde winst (gemiddelde 2012-2014)



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Besluiten inzake de locatie van hoofvestigingen worden ingegeven door fiscale prikkels en het in het algemeen gunstige ondernemingsklimaat. Er

⁽¹¹⁾ Hoewel een deel van deze winstuitkering naar andere ingezetenen zou zijn gevloeid (met name huishoudens) en dus met betrekking tot de lopende rekening neutraal zou zijn geweest, is dit laatste effect waarschijnlijk niet erg groot aangezien een groot deel van de NfV's in buitenlandse handen is.

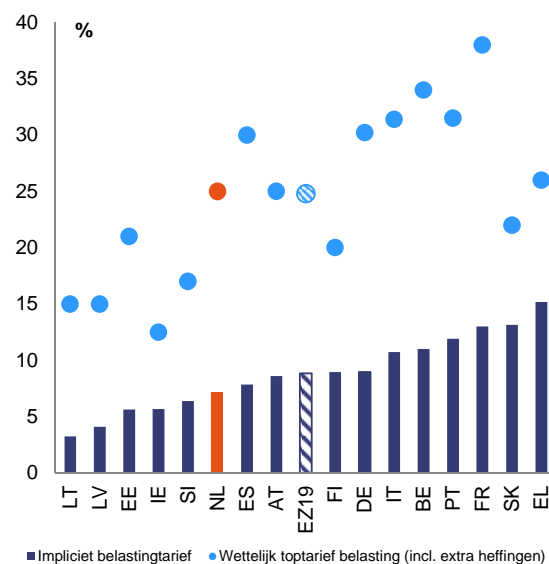
⁽¹²⁾ Rojas-Romagosa en Van der Horst (2015): 'Oorzaken en beleidsgevolgen van het overschot op de Nederlandse lopende rekening', *CPB Policy Brief* 2015/05.

⁽¹³⁾ DNB (2014): 'Het Nationale Spaaroverschot ontleed', *DNB Occasional Studies*, Vol.12, No 6.

heeft veel onderzoek plaatsgevonden naar de factoren die bepalend zijn voor besluiten inzake de vestiging van vennootschappen, waarbij vooral de geografische locatie, de kwaliteit van de plaatselijke beroepsbevolking en openbare instellingen, en het ondernemingsklimaat belangrijke bepalende factoren blijken te zijn ⁽¹⁴⁾. In het geval van Nederland worden een aantrekkelijk internationaal juridisch en fiscaal kader, alsmede een vennootschapsrecht dat een aanzienlijke speelruimte laat op het gebied van corporate governance, zoals het belonings- en auditbeleid, als extra argument beschouwd vóór vestiging van een hoofdkantoor in Nederland. Nederland verleent een genereuze deelnemingsvrijstelling voor dividenden op aandelen en een belastingvrijstelling voor vermogenswinsten bij verkoop van aandelen. Terwijl het wettelijke tarief van de vennootschapsbelasting van 25 % iets onder het gemiddelde van de eurozone ligt, is het impliciete tarief van de vennootschapsbelasting aanzienlijk lager; zoals uit grafiek 2.2.6 blijkt, heeft Nederland een impliciete vennootschapsbelasting van ongeveer 7 % van het bruto-exploitatieoverschot. In hoofdstuk 3 worden regelingen op het gebied van vennootschapsbelasting nader onderzocht.

⁽¹⁴⁾ Antràs en Yeaple (2014): 'Multinational Firms and the Structure of International Trade.' Handbook of International Economics, 4, blz. 55-130.

Grafiek 2.2.6: Vennootschapsbelasting voor NFV's (2014)



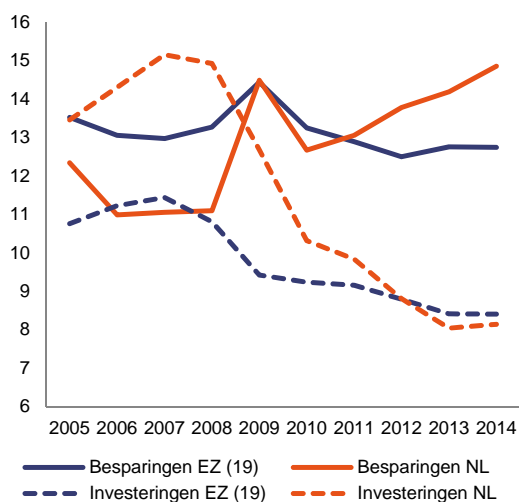
Impliciete belastingtarief, berekend op basis van gegevens van nationale rekeningen (ESR2010) inzake over inkomsten van vennootschappen betaalde belastingen gedeeld door het bruto-exploitatieoverschot van FNV's (B2A3G); wettelijke belastingtarieven overgenomen uit: Taxation trends in the European Union, Uitgave 2015, Europese Commissie

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De stijgende besparingen van huishoudens met het oog op de nodige schuldaufbouw speelden een belangrijke rol bij de stijging van het overschot tijdens de financiële crisis en de instandhouding van dat overschot (zie grafiek 2.2.3). Met de neergang op de huizenmarkt zijn de besparingen van de huishoudens gestaag toegenomen (grafiek 2.2.7), en waren deze in 2014 de op één hoogste in de eurozone, met een stijging van 3,3 procentpunten sinds 2010 tot 7 % van het bruto beschikbare inkomen van de huishoudens. Twee derde van de toename was toe te schrijven aan een stijging van de individuele besparingen, volgens gegevens van het CPB, terwijl de rest was toe te schrijven aan collectieve regelingen voor pensioensparen, waarbij het met name om aanvullende collectieve pensioenen ging. De belangrijkste oorzaak van dat laatste waren waarschijnlijk de verplichte aanpassingen van de premiepercentages om een stabiele dekkingsgraad te waarborgen in het kader van een langdurige daling van de rente- (en disconto-) tarieven. Individuele pensioenuitkeringen werden in de afgelopen jaren ook naar beneden bijgesteld. Gezien de grote omvang van de

vermogensportefeuille en pensioenrechten blijven pensioenfondsen kwetsbaar voor de volatiliteit van de prijzen van activa in een klimaat van lage rentetarieven.

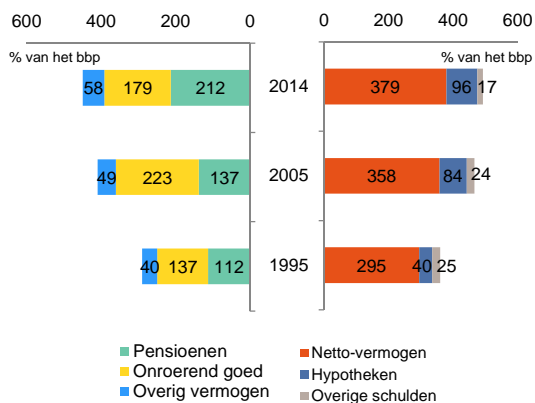
Grafiek 2.2.7: Spaar- en investeringsquoten van huishoudens (% van beschikbaar inkomen)



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De pensioenfondsen hebben het grootste deel van de besparingen van de huishoudens onder zich, maar investeren vooral in effecten en meestal in het buitenland. Binnen een periode van 10 jaar is het totale pensioenvermogen van de huishoudens met meer dan 50 % gestegen tot 212 % van het bbp in 2014 (zie grafiek 2.2.8). Wat betreft de vermogensportefeuille van de huishoudens is het pensioenvermogen de afgelopen tien jaar enorm gestegen, terwijl de overwaarde van huizen en de waarde van andere vermogensbestanddelen afnamen. De allocatie van de activa van pensioenfondsen kan suboptimaal zijn, zowel vanuit het oogpunt van de huishoudens als, meer in het algemeen, vanuit macro-economisch oogpunt. De belangrijkste investeringen (83 %) van de totale activa van pensioenfondsen in de afgelopen jaren vonden plaats in aandelen, overige equity en andere effecten dan aandelen; onroerend goed vertegenwoordigt minder dan 2 % van het totale vermogen in 2014 (zie grafiek 2.2.9). Veruit het grootste deel van het vermogen is in het buitenland belegd. In 2014 was van het totale vermogen van de pensioenfondsen slechts 17 % belegd in Nederland, 27 % in de andere landen van de eurozone en 46 % buiten de eurozone.

Grafiek 2.2.8: Balans van de huishoudens

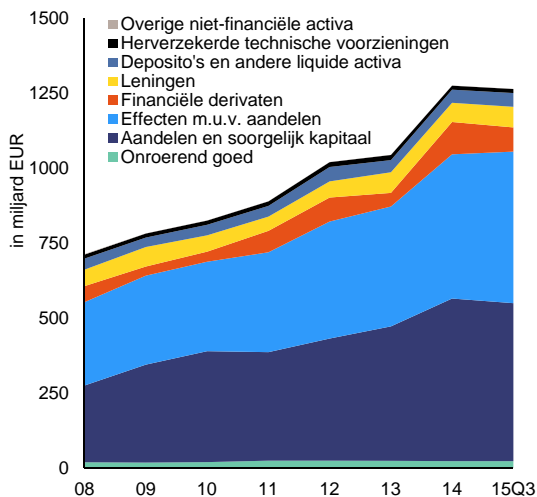


Bron: DNB in de Miljoenennota 2016

Het zeer omvangrijke pensioenstelsel met volledige kapitaaldekking ondervindt problemen door de volatiliteit van de aandelenmarkt en de lage langetermijnrente; beleidsinitiatieven richten zich op de transparantie en de actuariële billijkheid van het systeem. Het pensioenstelsel is gebaseerd op sterke instellingen, die een brede dekking bieden en goede resultaten leveren wat betreft toereikendheid van de pensioenen en budgettaire houdbaarheid. Niettemin hebben de volatiliteit van de aandelenmarkt en de huidige lage langetermijnrente geleid tot dure "defined-benefit"-pensioenrechten, die steeds onzekerder worden. De geringe solvabiliteit heeft over het algemeen geleid tot grote verlagingen van de indexering en verhogingen van de premies, en soms zelfs tot nominale verlagingen van het pensioeninkomen van gepensioneerden. In combinatie met de betrekkelijk geringe transparantie en een ont koppeling tussen premies en toekomstige uitkeringen, heeft dit de populariteit van het huidige stelsel doen afnemen, met name bij de jongere generaties, die menen dat zij als gevolg van de *doorsneesystematiek* een te grote financiële last dragen⁽¹⁵⁾. Zich bewust van deze dilemma's heeft de regering een plan opgezet voor de hervorming van het pensioenstelsel, die in 2020 van start gaat.

⁽¹⁵⁾ Deze systematiek houdt in dat elke deelnemer een gelijk aandeel in het geheel van rechten ontvangt voor elke bijgedragen euro. Dit financieringssysteem is actuariel niet billijk, aangezien de bijdrage van een jongere een langere investeringshorizon en een hogere toekomstige waarde heeft.

Grafiek 2.2.9: Vermogen van pensioenfondsen in de loop van de tijd



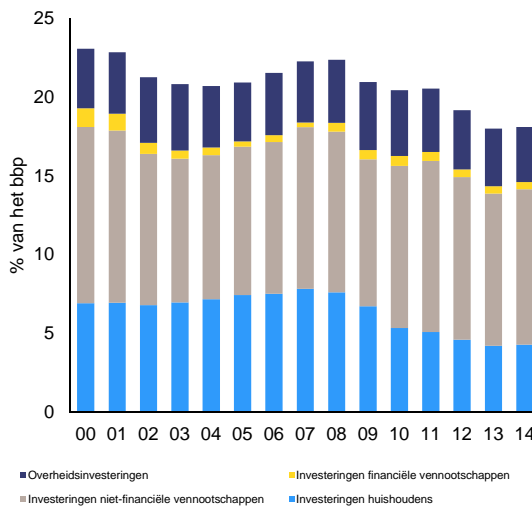
De gegevens zijn gebaseerd op de balansen van de pensioenfondsen, met inbegrip van de "look through"-gegevens van de DNB over de beleggingen van pensioenfondsen.

Bron: DNB

Investeringen

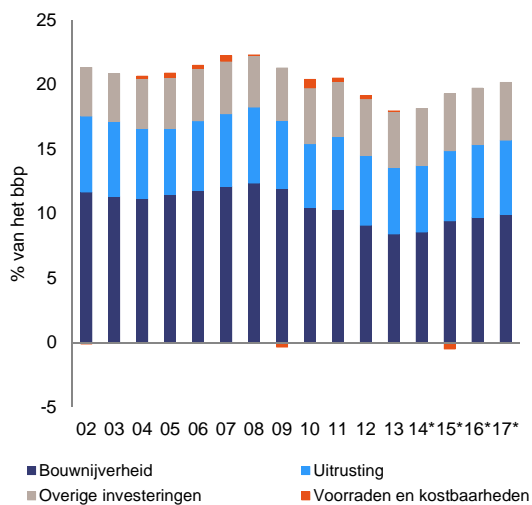
De investeringsactiviteit van niet-financiële vennootschappen en van huishoudens herstelt zich langzaam van de daling in met name de bouw (zie grafiek 2.2.10). In de nasleep van de economische crisis en de inzinking op de woningmarkt daalden de investeringen in de bouwsector tussen 2008 en 2013 met 30 % (zie grafiek 2.2.11). Gestimuleerd door het herstel van de woningmarkt namen de investeringen in de bouwsector in 2014 enigszins en in 2015 sterker toe en naar verwachting zullen deze investeringen verder toenemen. Andere belangrijke investeringsrubrieken, waaronder uitrusting, zijn als percentage van het bbp ongewijzigd gebleven.

Grafiek 2.2.10: Investerings per sector



Bron: Europese Commissie

Graph 2.2.11: Bruto-investeringen naar type



Bron: AMECO

De investeringen van de huishoudens worden sterk beïnvloed door fiscale prikkels. Huishoudens investeren vooral in huizen, vanwege sterke langdurige fiscale prikkels (aftrekbaarheid hypotheekrente) — die langzaam en gedeeltelijk worden afgebouwd — en als gevolg van financiële innovaties (zie punt 2.5 over de woningmarkt). Op het hoogtepunt van de hausse op de woningmarkt stegen de investeringen van de huishoudens tot bijna 8 % van het bbp (zie grafiek 2.2.10). Sindsdien zijn deze investeringen bijna gehalveerd, waardoor de kloof tussen besparingen en

investeringen van huishoudens (het spaaroverschot) is vergroot. Met het herstel op de woningmarkt zijn de investeringen van de huishoudens in 2014 enigszins gestegen en in 2015 verder toegenomen.

De bedrijfsinvesteringen zijn daarentegen betrekkelijk stabiel gebleven en blijven al meer dan tien jaar rond de 10 % van het bbp hangen.

Aangezien Nederland tussen 2009 en 2013 een langdurige recessie met een double-dip heeft gekend, is gelet op de stabiliteit van de bedrijfsinvesteringen als percentage van het bbp, een groot deel van de afname in de hele economie van de investeringsactiviteit tijdens de recessie toe te schrijven aan de aanzienlijke daling van de woninginvesteringen van de sector huishoudens. De veerkracht van de bedrijfsinvesteringen in de laatste jaren kan ten dele worden verklaard door de iets gunstigere kredietvoorwaarden voor vennootschappen met kredietbehoeften in vergelijking met huishoudens, vooral voor grotere vennootschappen en multinationals, die in Nederland een groot deel uitmaken van de NFV-sector (grafiek 2.2.12). Daarnaast, en in tegenstelling tot de huishoudens, zijn er aanwijzingen dat met name grote vennootschappen sinds de crisis over belangrijke bronnen van interne financiering hebben beschikt, waardoor bedrijfsinvesteringen gedeeltelijk konden worden gefinancierd zonder een beroep te doen op bankleningen.

Ondanks de verbetering van de kredietvoorwaarden bestaan er in het huidige financiële klimaat verhoogde risico's voor de kredietgeving.

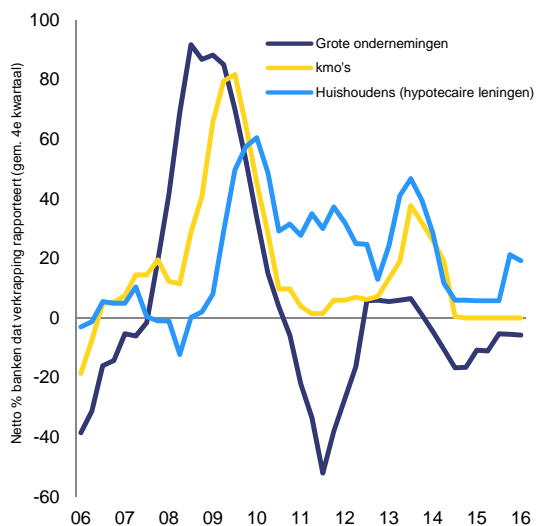
Recente signalen uit het kwartaaloverzicht van kredietstandaarden van de centrale bank wijzen erop dat er alleen ten aanzien van grote vennootschappen sprake is van een versoepeling van de voorwaarden voor kredietverlening (zie grafiek 2.2.12). In het algemeen bleef de kredietverstrekking aan de sector niet-financiële vennootschappen tijdens 2015 negatief. Door de grote druk op de kredietmarges en de winstgevendheid van banken kan de rentesituatie en de onzekerheid op de financiële markten de ruimte verminderen om het eigen vermogen van banken te versterken, met mogelijke gevolgen voor de groeivoorzichten. De relatief sterke afhankelijkheid van de banksector van wholesalefinanciering kan deze

sector bovendien gevoeliger maken voor bewegingen van de rente en de prijzen van activa.

De overheidsinvesteringen bereikten, in overeenstemming met het Europees economisch herstelplan, in 2009 een hoogtepunt, maar zij vertonen sindsdien een dalende lijn.

De Europese regeringen reageerden op het uitbreken van de financiële crisis met krachtige budgettaire stimuleringsmaatregelen. In Nederland vonden de stimuleringsmaatregelen plaats in de vorm van een automatische stabilisatie en een gericht discretionair investeringspakket van ongeveer 3 miljard EUR in zowel 2009 als 2010, wat leidde tot een discretionaire impuls van 1 % van het bbp in beide jaren. Ongeveer 2 miljard EUR (0,35 % van het bbp) uit de begroting van het *Fonds Economische Structuurversterking* werd vervroegd vrijgemaakt voor de jaren 2009 tot en met 2010. In de daarop volgende periode van begrotingsconsolidatie zijn de overheidsinvesteringen gedaald van 4,3 % van het bbp in 2009 tot 3,5 % van het bbp in 2014. In 2014 waren de overheidsinvesteringen als percentage van het bbp in Nederland relatief hoog in vergelijking met het gemiddelde van de eurozone van 2,7 % van het bbp en met buurlanden als België (2,4 %) en Duitsland (2,2 %), maar lager dan in Frankrijk (3,7 %). De overheidsinvesteringen bleven in Nederland echter nog onder het langetermijngemiddelde van 3,9 % en zullen gelet op de huidige plannen naar verwachting tot 2017 verder blijven dalen.

Grafiek 2.2.12: Kredietvoorwaarden



Bron: DNB

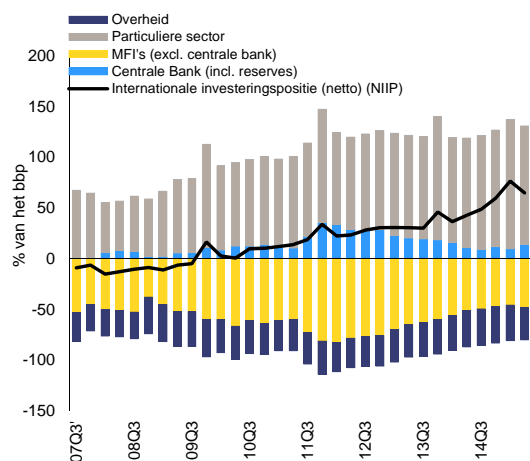
Internationale netto-investeringspositie

De hoge netto internationale investeringspositie (NIIP) is vooral toe te schrijven aan de particuliere sector. Grafiek 2.2.13 toont de NIIP met een uitsplitsing naar institutionele sector, waaruit een aantal belangrijke trends naar voren komen. Het meest opvallend is de gestage toename van de NIIP van ongeveer nihil in het tweede kwartaal van 2010 tot 65,2% van het bbp in het tweede kwartaal van 2015; ongeveer de helft van deze stijging is toe te schrijven aan waarderingseffecten in 2014-2015. Deze toename werd hoofdzakelijk veroorzaakt door een verbetering van de netto buitenlandse vermogenspositie van de particuliere sector en — in mindere mate — een vermindering van de netto buitenlandse schuld van monetaire financiële instellingen (MFI's). Daarnaast hangt de toename van de netto-vermogenspositie van de particuliere sector samen met de netto-besparingen van niet-financiële vennootschappen, maar ook met de groeiende activabasis van pensioenfondsen (die in deze sector onder externe statistieken worden gerangschikt).

De NIIP nam in 2014 toe als gevolg van waarderingseffecten die verband houden met de waardevermindering van de euro. Netto financiële transacties in verband met handelsactiviteiten verklaren in het algemeen een groot deel van de jaarlijkse mutatie in de NIIP tot

2014. Met de gestage waardevermindering van de euro in de loop van 2014, die in de eerste helft van 2015 versnelde, leverden waarderingswinsten echter een belangrijke positieve bijdrage aan de NIIP: terwijl de waarde van in vreemde valuta luidende activa uitgedrukt in euro stegen, werden externe verplichtingen, die hoofdzakelijk in euro luidden, minder beïnvloed door wisselkoersbewegingen. Op de lange termijn bezien, hebben waarderingswinsten niet tot een significante verschuiving van de NIIP geleid. Voor zover gerekend mag worden op een uiteindelijke stijging van de thans nog lage, nominale effectieve wisselkoers van de euro, mogen de recente positieve waarderingswinsten in de NIIP niet permanent worden geacht.

Grafiek 2.2.13: Internationale netto-investeringspositie per sector



Bron: Europese Commissie

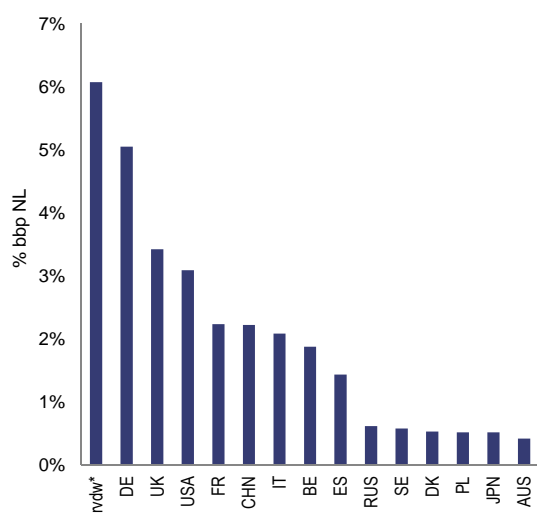
2.3. REËLE EN FINANCIËLE OVERLOOPEFFECTEN

Overloopeffecten op handelsgebied

Het risico dat op handelsgebied overloopeffecten optreden door de blootstelling aan handelspartners van de EU is slechts matig.

De belangrijkste handelspartners binnen de EU waren in 2014 Duitsland, België, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, die samen goed waren voor ruwweg 70% van zowel de invoer naar de EU als de uitvoer uit de EU. De Nederlandse handel met de rest van de eurozone is in de afgelopen tien jaar licht gekrompen: van 80 % in 2004 naar 75 % (invoer) en 77 % (uitvoer) in 2014. Zoals grafiek 2.3.1 laat zien, gaat de uitvoerhandel met verreweg de hoogste toegevoegde waarde naar Duitsland. De totale uitvoer van goederen naar Duitsland is, zo wordt verwacht, in 2015 met 5 % gedaald, maar deze daling is voor de helft aan een lagere wederuitvoer te wijten. De uitgesproken handelsblootstelling aan de Duitse markt kan een risico vormen als de Duitse absorptie van de invoer uit Nederland daardoor op enigerlei wijze wordt beïnvloed, bijvoorbeeld als de Duitse uitvoer (en de Duitse economie) zou worden aangetast door een geringere vraag uit markteconomieën in opkomst.

Grafiek 2.3.1: Uitvoer in toegevoegde waarde per bestemming (2011)



* rest van de wereld

Bron: WIOD-database, IMF. Berekeningen van de Europese Commissie volgens de methode Koopman, Wang en Wei (AER 2014)

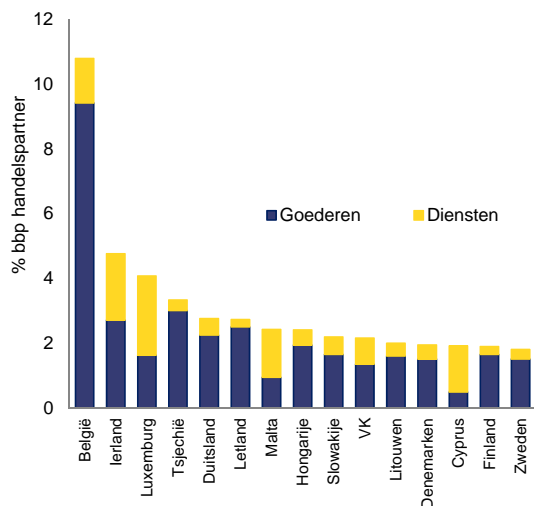
vertraging van de Chinese economie en de recessie in Rusland beperkte overloopeffecten hadden op het handelsverkeer. De handel met Rusland heeft sterk te lijden gehad van die terugval, maar importeurs en exporteurs lijken alternatieve markten voor hun producten te hebben gevonden, want de totale handelscijfers zijn niet in dezelfde mate teruggelopen. De invoer uit China is iets sterker teruggelopen dan de invoer uit de rest van de wereld, met name doordat de invoer van machines en vervoersmaterieel afnam. De uitvoer naar China is echter veel sterker toegenomen dan die naar de rest van de wereld. De voornaamste oorzaak was de sterkere uitvoer van voedingsmiddelen en levende dieren, ruwe grondstoffen en chemische stoffen en aanverwante producten. Aangezien de handelscijfers voor de mondiale in- en uitvoer voor Nederland redelijk stabiel zijn, lijkt het risico van overloopeffecten van China of Rusland op Nederland beperkt.

De impact van overloopeffecten van Nederland op de Nederlandse handelspartners via de handelskanalen is niet zeer uitgesproken, behalve wat België betreft.

De toegevoegde waarde van de invoer uit België naar Nederland vertegenwoordigt 2,4 % van het Belgische bbp, terwijl de invoer in Nederland uit de overige vermelde landen een toegevoegde waarde heeft van minder dan 1 % van het bbp van die landen (zie grafiek 2.3.2). Gezien de nauwe handelsbetrekkingen met België zou een economische schok overloopeffecten kunnen hebben op België maar de overige lidstaten grotendeels onaangetaast laten.

Nederland onderhoudt met de landen buiten de EU relatief diverse handelsbanden. De handelscijfers van 2015 geven aan dat de

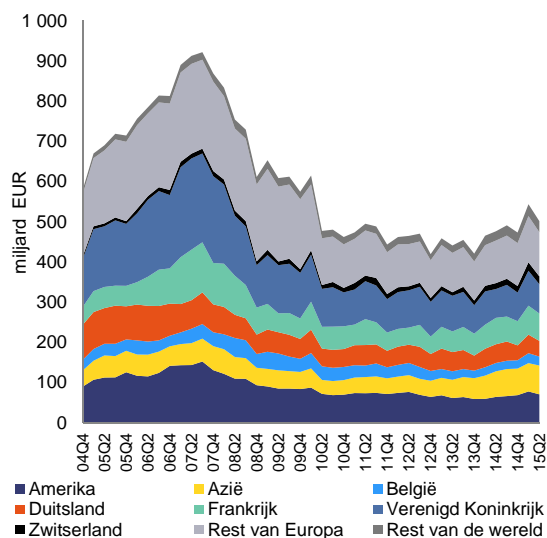
Grafiek 2.3.2: Invoer naar land van oorsprong (2013)



Alle invoer is meegerekend, met inbegrip van goederen en diensten die zijn ingevoerd met het oog op wederuitvoer.

Bron: VN

Grafiek 2.3.3: Geconsolideerde activa van de binnenlandse kredietinstellingen: internationale vorderingen op basis van rechtstreekse kredietnemer



Bron: DNB

Overloopeffecten op de financiële markten

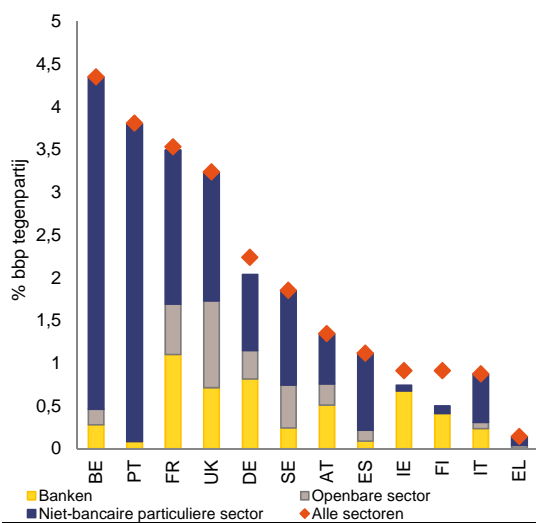
De blootstelling van de financiële markt aan de internationale financiële markten werd in de onmiddellijke nasleep van de financiële crisis minder. De financiële markt is relatief omvangrijk in vergelijking met het binnenlandse bbp: in 2014 bedroegen de totale activa van de banken 386,3 % van het bbp, terwijl de financiële sector van andere lidstaten van de eurozone gemiddeld een omvang heeft van 308 % van het bbp. De internationale blootstelling van de banken (voor het merendeel aan de andere Europese landen) is de afgelopen vijf jaar ruwweg constant gebleven op circa 500 miljard EUR (75 % van het bbp in 2014) (zie grafiek 2.3.3). In de aanloop naar de financiële crisis (2004–2007) nam de blootstelling aan Europese landen en de VS sterk toe tot een piek van 900 miljard EUR. Tijdens de drie jaar daarna, toen de interbancaire markt inzakte, viel de blootstelling scherp terug tot de eerdere niveaus, wat tevens de potentiële overloopeffecten van andere Europese landen en de VS deed teruglopen.

De blootstelling van de financiële markt is relatief divers. De blootstelling aan de Britse en Franse banken werd tijdens de crisis sterk teruggedrongen, waardoor de totale blootstelling nog verder werd gediversifieerd. De blootstelling aan Griekenland, Italië, Ierland, Portugal en Spanje werd teruggedrongen van 17 % van de totale blootstelling aan het einde van 2008 tot 6 % in het tweede kwartaal van 2015. Wat de rest van de wereld betreft, staan de grootste vorderingen van de binnenlandse kredietinstellingen in de VS uit (6 % van de totale blootstelling in het tweede kwartaal van 2015) en China en Hongkong (6 %). De blootstelling aan China en Hongkong is niet onaanzienlijk, maar gezien de sterkere diversificatie dan in het verleden zouden mogelijke turbulenties op de Chinese markt naar verwachting slechts beperkte overloopeffecten hebben op de kredietinstellingen.

De vorderingen van buitenlandse banken op Nederland berusten voor het merendeel bij de belangrijkste handelspartners: België, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. Dit wordt ook weerspiegeld in de hoge vorderingen van de niet-bancaire particuliere sector, met name in België (zie grafiek 2.3.4). Ten gevolge van de activiteiten van niet-financiële vennootschappen heeft Portugal een verrassend hoog aandeel in de vorderingen op Nederland,

eveneens met name op de niet-bancaire particuliere sector. Het grootste aandeel in de vorderingen op banken berust bij de Franse, Britse en Duitse banken, waarop de in Nederland geregistreerde banken eveneens vorderingen hebben. Dit kan wijzen op sterke banden tussen de banksectoren van de betrokken landen.

Grafiek 2.3.4: **Vorderingen van banken in de EU op Nederland per sector**



Op basis van een EU-steekproef van 12 landen; het kan zijn dat de som van de sectoren niet gelijk is aan het totaal als gevolg van niet-ingeedeelde vorderingen

Bron: geconsolideerde bankstatistieken van de BIS (op basis van uiteindelijk risico, tweede kwartaal 2015), IMF, Europese Commissie

De portefeuille met overheidsobligaties betreft bij de vier grootste banken in de eerste plaats landen met een sterke rating. De vier grootste internationaal actieve banken (ING, Rabobank, ABN AMRO en SNS) bestrijken bij elkaar 80 % van de banksector. Volgens de gegevens van de Europese Bankautoriteit bedroeg eind 2013 hun totale positie in overheidsobligaties 8 % van hun totale activa en betrof het voornamelijk landen van de Europese Economische Ruimte (85 % van de totale blootstelling aan staten, Nederland inbegrepen). Deze vier banken hielden staatsobligaties die in hoofdzaak waren uitgegeven door Nederland (33 % van de totale blootstelling aan staten), Duitsland (17 %), België (11 %) en Frankrijk (10 %). Na het uitbreken van de crisis vergrootten de vier banken hun positie aan staatsobligaties van hun eigen land en van Duitsland tot respectievelijk 45 % en 21 % (in 2012). Het aandeel Griekse, Ierse, Italiaanse,

Portugese en Spaanse obligaties werd sterk verminderd: van 17 % in 2009 tot 3 % in 2013. Gezien de strategie van de vier banken om meer overheidsobligaties van landen met een hogere kredietrating aan te kopen, zijn de potentiële overloopeffecten van het overheidsrisico beperkt.

Potentiële overloopeffecten op de vraag

Het lage niveau van binnenlandse investeringen vraagt om een uitvoerige analyse van het effect van een verhoging van de investeringsuitgaven op zowel de binnenlandse economie als de andere landen van de eurozone. Volgens de berekeningen van de Commissie heeft een verhoging van de overheidsinvesteringen met 1 % van het bbp een aanzienlijk effect op de Nederlandse economie⁽¹⁶⁾. Een schok van die omvang zou de neerwaartse trend in de overheidsinvesteringen ten dele kunnen keren en zorgen voor een terugkeer naar het gemiddelde van de periode 2000–2011. De verhoging van de investeringen zou een onmiddellijk positief effect hebben op het bbp, dat in het eerste jaar met 0,5 % zou stijgen en na tien jaar met 1,1 %. Door het positieve effect van de schok op het bbp en het feit dat investeringsgoederen voor een deel worden ingevoerd, zou het overschot op de lopende rekening afnemen met 0,1 % van het bbp in het eerste jaar tot 0,45 % van het bbp na tien jaar.

Door de relatief geringe omvang van de economie heeft de vraag slechts bescheiden overloopeffecten op de andere lidstaten in de eurozone. De modelsimulaties die de Commissie heeft uitgevoerd, lijken erop te wijzen dat een potentiële stijging van de overheidsinvesteringen met 1 % van het bbp in de rest van de eurozone na een jaar tot een stijging van het bbp van slechts 0,05 % zou leiden en dat het effect metertijd nauwelijks zou stijgen. De impact van de gesimuleerde investeringsschok op het saldo van de lopende rekening in de eurozone is nog geringer: dat saldo zou in de rest van de eurozone stijgen met 0,02 tot 0,03 procentpunten van het bbp. Al met al zou, de negatieve impact op het overschot op de lopende rekening inbegrepen, de

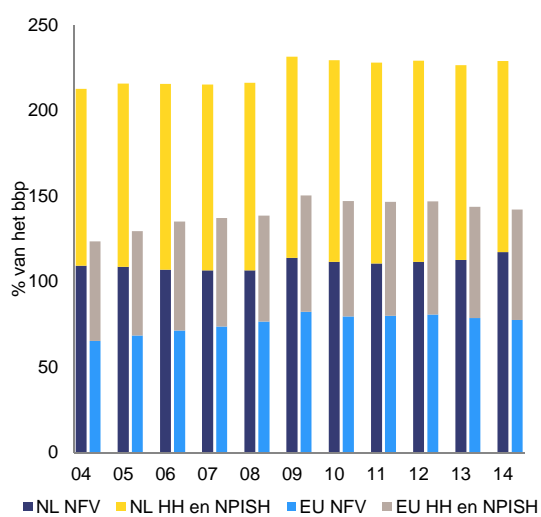
⁽¹⁶⁾ De simulatie is gebaseerd op een versie van het Quest-model van de Commissie die op de Nederlandse economie is gekalibreerd. De gesimuleerde overloopeffecten omvatten het effect van de binnenlands vraag op de handel en in mindere mate een wisselkoerseffect.

lopende rekening van de hele eurozone met 0,01–
0,02 procentpunten van het bbp dalen.

2.4. SCHULDENLAST VAN DE PARTICULIERE SECTOR

De particuliere schuldenlast blijft hoog in Nederland. In 2014 bedroeg de particuliere schuld 228,9% van het bbp, waarvan ongeveer de helft kon worden toegerekend aan huishoudens en de andere helft aan niet-financiële vennootschappen. De schuldenlast van zowel huishoudens als niet-financiële vennootschappen is de afgelopen tien jaar op een vrijwel onveranderd hoog niveau gebleven, en ligt ruim boven het EU-gemiddelde (zie grafiek 2.4.1).

Grafiek 2.4.1: **Schuldenlast van de particuliere sector in Nederland en de EU**



Bron: Eurostat

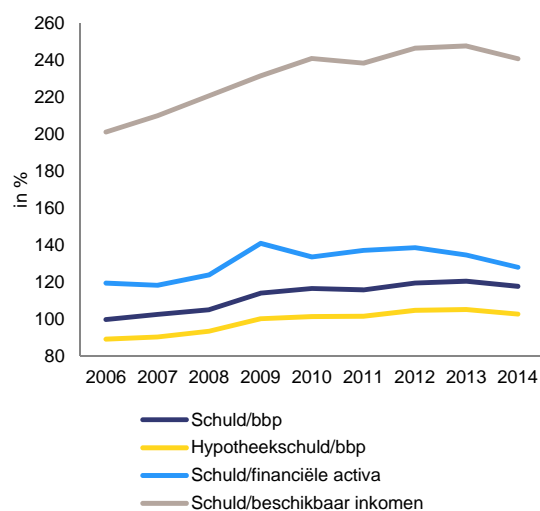
Schuld van huishoudens

De hoge schuldenlast van de huishoudens betreft voornamelijk hypotheekschuld die, door financiële prikkels aangedreven, in het verleden is opgebouwd (zie punt 2.5. betreffende de woningmarkt). Zoals blijkt uit grafiek 2.4.2 bedroeg de totale schuldenlast van de huishoudens in 2014 112% van het bbp en maakte de hypotheekschuld met betrekking tot de eerste woning ongeveer 90% van deze totale schuld uit. De overige schuld bestond in hoofdzaak uit consumentenleningen, de financiering van aandelen, hypotheek op ander vastgoed en studentenleningen.

De schuldafbouw van de huishoudens lijkt voornamelijk het resultaat te zijn van de groei van het bbp. De schuldafbouw die in grafiek 2.4.2 wordt weergegeven — zowel wat de totale schuld

als wat de hypotheekschuld ten opzichte van het bbp betreft — is deels passief, dat wil zeggen een gevolg van de groei van het bbp. Nominaal is de schuldenlast gedurende de crisis toegenomen en bereikte eind 2012 een piek van 758 miljard EUR. Daarna daalde de schuld aanvankelijk met 3 procentpunten tot medio 2014, maar is recentelijk weer licht gestegen. Een indruk van de financiële kwetsbaarheid van de huishoudens kan worden verkregen wanneer men de schuldenlast van de huishoudens afzet tegen de financiële activa in de vorm van spaargeld en effecten, omdat deze financiële activa doorgaans betrekkelijk liquide zijn. In tegenstelling tot vermogen dat in illiquide pensioengelden of woningen wordt aangehouden, kunnen spaartegoeden en effecten in geval van financiële moeilijkheden gemakkelijk worden aangesproken. Terwijl de ratio schuld/financiële activa tot 2009 sterk steeg, voornamelijk als gevolg van stijgende schulden, hebben de huishoudens hun buffers in de vorm van spaartegoeden van 2006 tot 2014 met gemiddeld 3% per jaar versterkt en daarmee het financiële risico van een hoge schuldenlast verminderd.

Grafiek 2.4.2: **Schuld ratio's van huishoudens**



Bron: CBS, Europese Commissie (Eurostat)

Het aantal huishoudens met negatieve overwaarde ("onderwaterhypotheek") is beginnen te dalen. Huiseigenaren hebben een "negatieve overwaarde" wanneer de hypothecaire waarde van hun woning hoger is dan de marktwaarde. Deze negatieve overwaarde is in 2009 sterk toegenomen toen de huizenprijzen

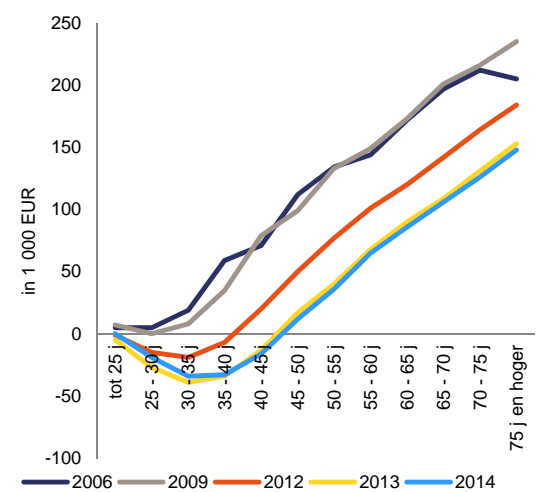
scherp begonnen te dalen; in 2014 kampten naar schatting 1,5 miljoen huishoudens (30%) met een negatieve overwaarde, een aantal dat sindsdien licht is teruggelopen ⁽¹⁷⁾. Vooral personen tot 35 jaar zijn getroffen. Deze groep bestaat grotendeels uit starters die hun woning vlak voor de woningmarktcrisis hebben gekocht. Het is ook de groep die het meest kwetsbaar is voor veranderingen van de marktprijzen. De leeftijdscategorie 30-35 jaar kampte in 2014 met een negatieve overwaarde van gemiddeld 34 000 EUR (zie grafiek 2.4.3). Volgens een recente studie van DNB ⁽¹⁸⁾ zou het aandeel huishoudens met een negatieve overwaarde in 2023 tot 5% kunnen dalen bij regelmatige aflossing en een stijging van de huizenprijzen met 3% per jaar. Blijven de huizenprijzen echter op het niveau van 2015, dan zou dit aandeel bij regelmatige aflossing in 2023 slechts afnemen tot 20%.

Slechts een fractie van de huishoudens met een negatieve overwaarde valt onder het hypotheekgarantiestelsel. Het openbare hypotheekgarantiestelsel (*Nationale Hypotheek Garantie*, NHG) is bedoeld om hypotheekbezitters te vrijwaren van restschuld in geval van executie of verkoop van hun woning. Deelname aan het stelsel is evenwel niet verplicht, en niet alle hypotheekbezitters kunnen zich vrijwillig bij het stelsel aansluiten omdat alleen woningen met een betrekkelijk lage waarde voor dekking via het garantiestelsel in aanmerking komen. Zonder NHG-dekking zijn hypotheekbezitters kwetsbaarder omdat zij niet verzekerd zijn tegen verliezen als zij hun huis moeten verkopen. Uit een substeekproef van de leningsgewijze gegevens van DNB ⁽¹⁹⁾ blijkt dat ongeveer de helft van de hypotheekbezitters met een negatieve overwaarde niet bij de NHG zijn aangesloten.

De gemiddelde loan-to-value-ratio's (LTV-ratio's) dalen geleidelijk, maar langzaam. De gemiddelde LTV-ratio voor de leeftijdscategorie van 30-35 jaar is toegenomen van 89% in 2008 tot 121% in 2013, maar verwacht wordt dat deze in

2015 tot 112% is afgenomen. De lagere ratio's zijn deels een gevolg van het lopende herstel op de woningmarkt en deels van de in 2012 geïntroduceerde afbouw van de LTV-limiet. Met het herstel van de Nederlandse woningmarkt wordt een verdere stijging van de waarde van woningen verwacht, en daarmee een daling van de uitstaande LTV-ratio's (zie punt 2.5 over de woningmarkt). De geleidelijke verlaging van de LTV-limiet op het moment van aankoop tot 100% in 2018 (103% in 2015) is een van de woningmarktmaatregelen die in 2012 zijn genomen. Hoewel dit percentage nog altijd hoger is dan in andere EU-landen, wordt verwacht dat de gemiddelde LTV-ratio's hierdoor geleidelijk zullen afnemen waardoor het risico van negatieve overwaarde eveneens langzaam wordt verminderd.

Grafiek 2.4.3: Gemiddelde overwaarde (hoofdverblijf) per leeftijdscategorie



Bron: CBS

De loan-to-income-ratio is de afgelopen tien jaar hoog gebleven, vooral onder jongere generaties. De hypotheekschuld van personen in de leeftijdsgroep van 30-35 jaar was in 2014 gemiddeld 5,7 maal hoger dan hun beschikbare inkomen, een lichte verbetering ten opzichte van de ratio van 6,1 in 2012 volgens gegevens van het CBS.

De financiële moeilijkheden van huishoudens zijn de laatste tien jaar toegenomen. Door de toenemende schuldenlast hebben meer huishoudens moeite met het aflossen van hun leningen. Het aantal huishoudens met een

⁽¹⁷⁾ Gebaseerd op data van het CBS. Indien rekening wordt gehouden met de spaartegoeden die tegenover de betrokken uitstaande hypotheek staan, dan was dit aantal volgens de gegevens van DNB veel lager (circa 1,1 miljoen), en is het in 2015 verder afgenomen.

⁽¹⁸⁾ Mastrogiacomo en van der Molen (2015). 'Dutch mortgages in the DNB loan level data'. *Occasional Studies* Vol. 13 – 4, DNB.

⁽¹⁹⁾ Mastrogiacomo en van der Molen (2015).

betalingsachterstand op hun hypotheek van meer dan vier maanden is gestegen van circa 35 000 in oktober 2008 tot 112 000 huishoudens in oktober 2015 volgens het kredietregistratiebureau BKR ⁽²⁰⁾. Het aantal insolventie-aanvragen onder consumenten is nog steeds gering. Dit hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met kenmerken van de insolventieprocedure voor consumenten; deze procedure is onaantrekkelijk voor huishoudens met een negatieve overwaarde omdat de kwijtschelding van hun schuld aan het eind van de procedure niet gegarandeerd is (zie Box 2.4.1).

⁽²⁰⁾ BKR Hypotheekbarometer: <http://perskamer.bkr.nl>.

Kader 2.4.1: Insolventie van consumenten

Gezien de grote schuldenlast van huishoudens zou men verwachten dat meer Nederlandse huishoudens faillissement zouden aanvragen. Het aantal aanvragen voor schuldsanering en schuldkwijtschelding blijft echter gering. In 2014 vroegen 17 619 personen schuldsanering aan op grond van de *Wet schuldsanering natuurlijke personen* (Wsnp), die in 1998 is ingevoerd. 70% van hen werd tot de procedure toegelaten (zie onderstaande tabel). Toch hadden volgens het kredietbureau BKR 777 000 personen moeite met het nakomen van hun betalingsverplichtingen voor andere leningen dan hypotheekleningen (betalingen aan de belastingdienst, woningcorporaties, ziektekostenverzekering en studieleningen niet meegerekend), en hadden 12 000 huishoudens medio 2015 een betalingsachterstand van vier maanden op hun hypotheeklening. Volgens het CBS kampten in 2014 1,5 miljoen huishoudens met een negatieve overwaarde. Ondanks dit grote aantal is de insolventieprocedure voor consumenten niet erg aantrekkelijk voor huishoudens met een negatieve overwaarde, omdat het niet zeker is dat hun schuld wordt kwijtgescholden.

Tabel 1: **Schuldsanering en faillissement**

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Aanvragen schuldsanering Wsnp				15,587	20,411	19,340	17,593	17,619
Uitgesproken schuldsaneringen Wsnp	14,946	9,207	8,967	11,385	14,727	13,771	12,362	12,261
Totale beëindigde schuldsaneringen	12,468	14,151	13,839	13,548	10,850	9,845	11,366	13,499
- waarvan: kwijtschelding	8,716	10,209	10,311	10,855	8,256	7,079	8,401	10,818
- waarvan: akkoord	381	405	288	185	255	216	224	203
- waarvan: faillissement en overige	3,371	3,537	3,240	2,508	2,339	2,550	2,741	2,478
Uitgesproken faillissementen	4,363	3,005	3,529	3,329	3,414	3,999	4,073	3,024

Bron: CBS en Bureau WSNP

Faillissementsprocedures voor consumenten zijn in Nederland veeleer gericht op de belangen van de schuldeisers, waardoor schuldeisers met zekerheden dikwijls niet worden geraakt door schuldsanerings- of faillissementsprocedures omdat hun vorderingen niet vervallen. Bij leningen zonder regres (waartoe ook hypotheekleningen behoren) is het voor schuldenaren moeilijk om van hun schuld af te komen en weer met een schone lei te beginnen. Een belangrijk kenmerk van de Nederlandse insolventieprocedure is dat een schuldsanering of een faillissement niet noodzakelijkerwijs tot kwijtschelding van de schuld leidt.

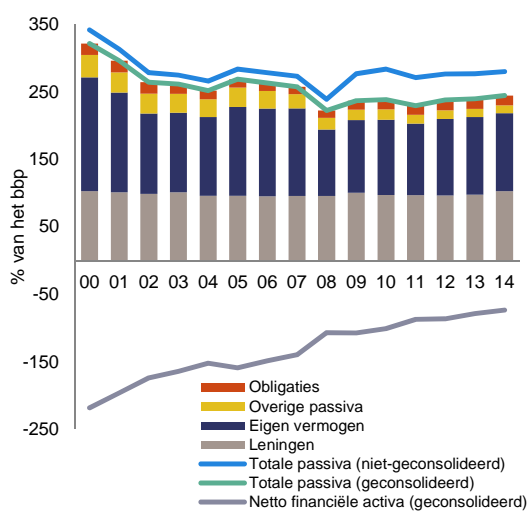
De Wsnp stelt een gedetailleerde vereffeningsprocedure vast. Aanvragen kunnen pas worden ingediend indien schikking buiten de rechter om ("minnelijk traject") is mislukt. Wanneer op grond van de Wsnp een schuldsanering wordt gestart, wordt een periode van goed gedrag opgelegd van doorgaans drie jaar maar mogelijk tot vijf jaar. Gedurende deze periode moet de schuldenaar werken en krijgt hij van de schuldhulpverlener een inkomen uitgekeerd dat vergelijkbaar is met het minimumloon. Andere inkomsten en de eventuele opbrengst van in beslag genomen goederen worden voor de aflossing van de schulden gebruikt. De hulpverlener ontvangt gedurende de eerste 13 maanden van de periode van goed gedrag rechtstreeks alle post van de schuldenaar en controleert deze. Aan het eind van de periode wordt beslist of de schuldenaar aan alle voorwaarden heeft voldaan en in aanmerking komt voor kwijtschelding. Wordt kwijtschelding geweigerd, dan kan de schuldenaar failliet worden verklaard, in welk geval een bewindvoerder wordt aangesteld die onderzoekt of meer bezittingen kunnen worden verkocht. Indien de faillissementsprocedure onvoldoende inkomsten oplevert, komen de uitstaande vorderingen niet te vervallen maar kunnen de schuldeisers opnieuw proberen hun vorderingen te innen. In 2014 kreeg slechts 80% van alle schuldenaren die aan schuldsanering waren onderworpen, een schone lei (kwijtschelding van hun schuld). In 18% van de gevallen werden de schuldenaren failliet verklaard of werd de schuldsanering beëindigd omdat er geen goederen meer waren die onder de schuldeisers konden worden verdeeld. Voor deze 18% blijven de vorderingen tot betaling van de restschuld bestaan, wat inhoudt dat de schuldeisers hun vorderingen kunnen blijven afdwingen.

De procedure omvat geen duidelijke voorschriften betreffende de behandeling van woningbezit. In 2012 adviseerde het landelijk overlegorgaan Recofa dat eigendommen met overwaarde moesten worden verkocht, terwijl woningen met een negatieve overwaarde per geval moesten worden bekeken. Woningen met een negatieve overwaarde kunnen derhalve van executie worden uitgesloten. Dit betekent dat de mogelijkheid bestaat dat zelfs na drie jaar van goed gedrag, de restschuld niet in aanmerking komt voor kwijtschelding, zodat de uitstaande vorderingen van de schuldeisers geldig blijven en kunnen worden afgedwongen. De schuldenaar kan dus na de schuldsanering slechter af zijn omdat de restschuld voor de eigen woning blijft bestaan, ondanks de periode van goed gedrag. Dit aspect van de Wsnp maakt de faillissementsprocedure bijzonder onaantrekkelijk voor huiseigenaren met een negatieve overwaarde.

Schuldenlast van niet-financiële vennootschappen

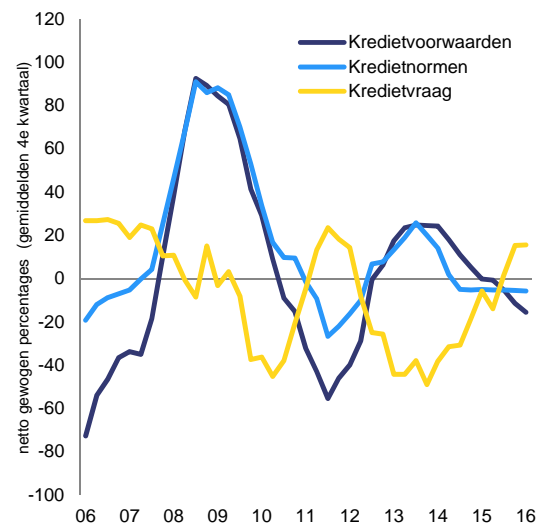
Mede dankzij hoge besparingen hebben de niet-financiële vennootschappen hun balans verder kunnen versterken. In verhouding tot het bbp zijn de totale financiële passiva van de sector sinds de wereldwijde financiële crisis vrijwel stabiel gebleven (grafiek 2.4.4). De schuldinstrumenten (schuldbewijzen en leningen) namen toe van 112% van het bbp in 2010 tot 117% in 2014 op geconsolideerde basis, terwijl het eigen vermogen opliep van 112% in 2012 tot 116% in 2014. Gezien echter het omvangrijke financiële overschot van NFV's konden zij hun bruto vermogenspositie dienovereenkomstig versterken, hetgeen tot een snelle — en vrijwel ononderbroken — verbetering van de financiële nettovermogenspositie van de sector heeft geleid. Sinds de crisis is de financiële verwevenheid tussen moederondernemingen en hun dochterondernemingen, gemeten naar de kloof tussen geconsolideerde en niet-geconsolideerde passiva, toegenomen; deze kloof is zowel aan (bedrijfsinterne) vreemdvermogensinstrumenten als aan eigenvermogensinstrumenten toe te schrijven.

Grafiek 2.4.4: Balans van niet-financiële vennootschappen



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Grafiek 2.4.5: Vraag en aanbod kredieten, leningen aan NFV's



Resultaten bancaire kredietenquête: de positieve waarden wijzen op een aanscherping van de kredietnormen, duurdere kredietvoorwaarden of een toenemende kredietvraag

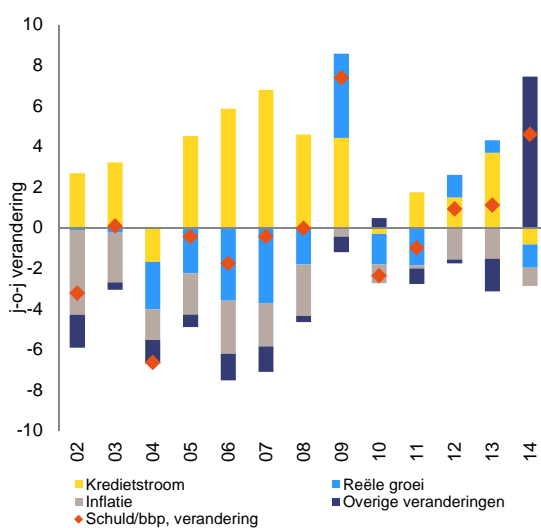
Bron: DNB, Europese Commissie

De schuldstromen werden in 2014 negatief, maar stoken met een beginnende omslag in de kredietcyclus waarbij de schulden van bedrijven weer toenemen. Na drie achtereenvolgende jaren van positieve stromen in het vreemd vermogen in de sector niet-financiële vennootschappen, sloegen deze in 2014 om in bescheiden negatieve stromen. Deze teruglopende kredietverlening werd mede gedragen door licht negatieve stromen, zowel wat bedrijfsleningen betreft als ten aanzien van schuldbewijzen. Hoewel dit in tegenspraak lijkt te zijn met de verwachte kredietcyclus tijdens een periode van economisch herstel, is de omvang van de kredietcontractie relatief beperkt en wellicht ten dele toe te schrijven aan de overschakeling van externe naar interne financiering. Bovendien blijkt uit de trimestriële (niet-geconsolideerde) transactiedata voor de eerste twee kwartalen van 2015 dat de passivastromen voor zowel leningen als obligaties positief waren, wat erop wijst dat de actieve schuldaufbouw die in 2014 werd waargenomen, in 2015 niet heeft doorgezet. Tenslotte tonen de resultaten van de bancaire kredietenquête van DNB een toename van de kredietvraag in 2015, met name in de tweede helft van dat jaar, en wijzen tevens op een lichte versoepeling van de kredietvoorwaarden in 2015

als gevolg van concurrentiedruk en een minder hoge inschatting van de risico's (zie grafiek 2.4.5).

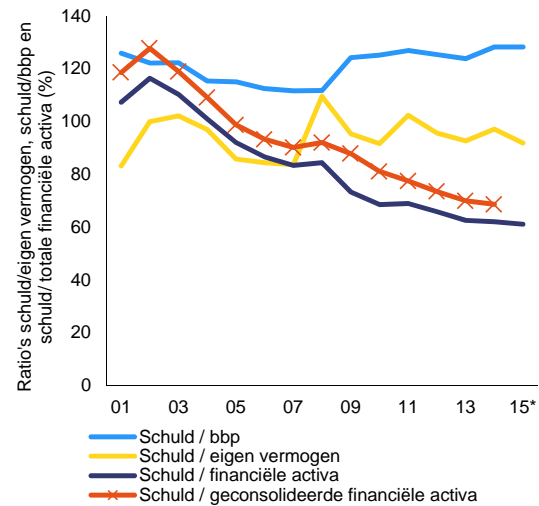
De houdbaarheid van de schuldenlast van ondernemingen wordt geschaagd door het herstel van reële economische groei. De positieve groei van het Nederlandse bbp met 1,0% in 2014 heeft de schuld van ondernemingen ten opzichte van het bbp helpen stabiliseren (grafieken 2.4.6 en 2.4.7). Hoewel zwakker dan in voorgaande jaren bleef de inflatie in 2014 positief; de bbp-deflator steeg in 2014 met 0,9%, waardoor een eventuele scherpe daling van de schuld-bbp-ratio kon worden getemperd. Een forse stock-flow adjustment heeft voor circa zeven procentpunten bijgedragen aan de stijging van de schuld van ondernemingen ten opzichte van het bbp (grafiek 2.4.6). Dit komt in hoofdzaak door een wijziging van de meetmethode, waardoor er een structurele breuk optrad in de onderliggende datareeksen. Rekening houdend met deze ontwikkelingen kan worden geconcludeerd dat de schuldenlast van de ondernemingen over het geheel genomen stabiel is gebleven en dat de risico's voor de balans afnemen. Grafiek 2.4.7 stelt de schuld-bbp-ratio tegenover andere maatstaven voor financiële hefboomwerking, waarvan de meeste in 2014 een licht dalende en gestage ontwikkeling laten zien.

Grafiek 2.4.6: Verandering schuld/bbp-ratio en bijdragen NFV's (geconsolideerd)



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

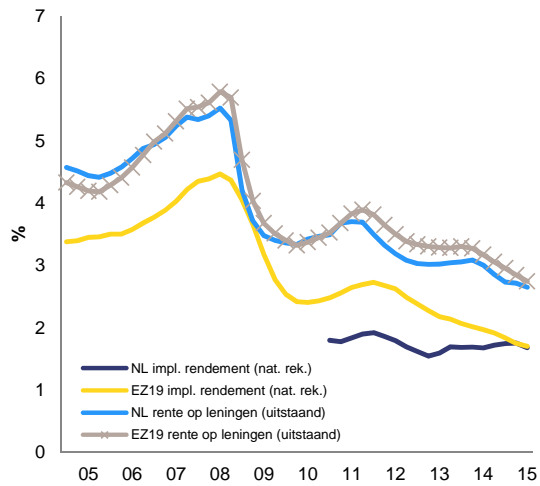
Grafiek 2.4.7: Hefboom van NFV's



Bron: Europese Commissie (Eurostat)

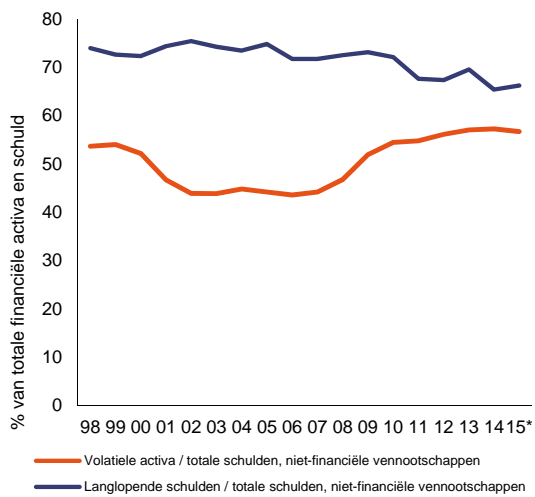
De daling van de rentetarieven is nog niet doorgewerkt in de rentelasten van de ondernemingen, terwijl het risicoprofiel van de schulden van deze ondernemingen vrijwel ongewijzigd is gebleven. Tegen de achtergrond van de historisch lage rentestanden is het impliciete rendement op de passiva van Nederlandse niet-financiële vennootschappen laag gebleven, maar nam in tegenstelling tot het gemiddelde rendement van NFV's in de eurozone niet veel verder af (zie grafiek 2.4.8). Dit kan wellicht deels worden toegeschreven aan de relatieve langetermijnstructuur van de ondernemingsschuld (grafiek 2.4.9), waarin de afgelopen jaren weinig verandering is gekomen. Hoewel de risicofactoren van de schuldvoorraad van de NFV's geen grote wijzigingen lijken te hebben ondergaan, valt de verwachting dat de lage rentestanden — mede als gevolg van het grootschalige opkoopprogramma van activa door de ECB vanaf maart 2015 — de houdbaarheid van de schuld geleidelijk zullen verbeteren naarmate de vervallende schulden van ondernemingen tegen (aanzienlijk) lagere rentetarieven worden geherfinancierd.

Grafiek 2.4.8: Rente op leningen en impliciet rendement NFV's (%)



Bron: Europese Commissie (Eurostat), ECB

Grafiek 2.4.9: Balansherstel niet-financiële vennootschappen (niet-geconsolideerd)



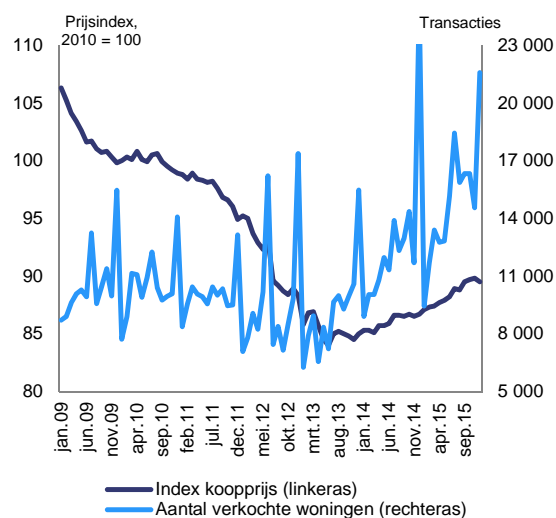
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

2.5. DE WONINGMARKT

Marktonwikkelingen

Het herstel van de woningmarkt heeft zich de afgelopen twee jaar in versneld tempo voltrokken. De kooprijnsindex van bestaande woningen is geleidelijk gestegen tot 90% van de prijzen van 2010, na in juni 2013 een historisch dieptepunt te hebben bereikt (zie grafiek 2.5.1). Ook de woningmarkttransacties getuigen van herstel: in december 2015 wisselden meer dan 21 000 woningen van eigenaar, bijna tweemaal zoveel als in december 2013. In de afgelopen tien jaar heeft zich een scherpe correctie op de woningmarkt voorgedaan na de overwaardering in de voorgaande periode. Volgens de berekeningen van de Commissie worden woningen momenteel op hun evenwichtsniveau gewaardeerd (zie grafiek 2.5.2.) omdat het verschil tussen de werkelijke prijzen en de gefilterde trend dichtbij nul ligt.

Grafiek 2.5.1: Ontwikkeling van huizenprijzen (linkeras, 2010=100) en aantal transacties

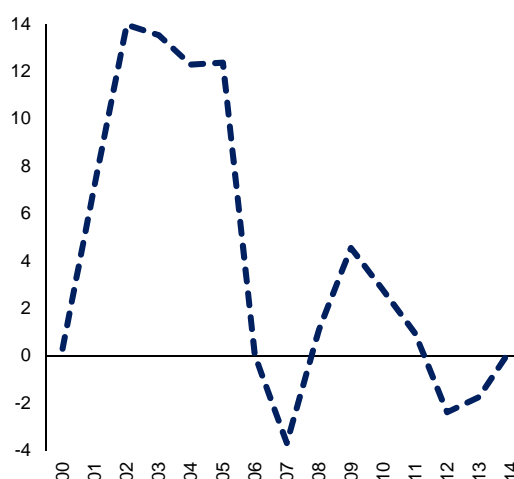


Bron: CBS

Het tempo van het herstel van de woningmarkt loopt in de verschillende regio's uiteen (zie grafiek 2.5.3). Sinds eind 2013 zijn de prijzen in de vier grootste steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht) aanzienlijk sneller gestegen dan in de rest van het land. In Amsterdam hebben de prijzen weer bijna het niveau van vóór 2008 bereikt, terwijl de huizenprijzen in provincies als Overijssel in het noordoosten en Zeeland in het zuidwesten van het land vrijwel op het niveau van 2013 (toen de daling van de prijzen zijn diepste punt bereikte) zijn blijven steken. Tussen januari

en september 2015 deed de sterkste groei zich voor in de provincies Noord-Holland en Utrecht, waar de steden Amsterdam en Utrecht zijn gelegen. Deze sterke groei wijst erop dat de vraag naar en het aanbod van woningen in deze steden niet goed op elkaar aansluiten. Wanneer het aanbod achterblijft bij de vraag en er bovendien sprake is van een verstoorde huurmarkt, zijn grote prijsstijgingen het onvermijdelijke gevolg.

Grafiek 2.5.2: Overwaarderingskloof, uitgaande van de voornaamste determinanten van vraag en aanbod



De methode wordt beschreven in: Europese Commissie (2012): 'Focus: Assessing the dynamics of house prices in the euro area', Quarterly report on the euro area, Volume 11, Issue 4, December 2012.

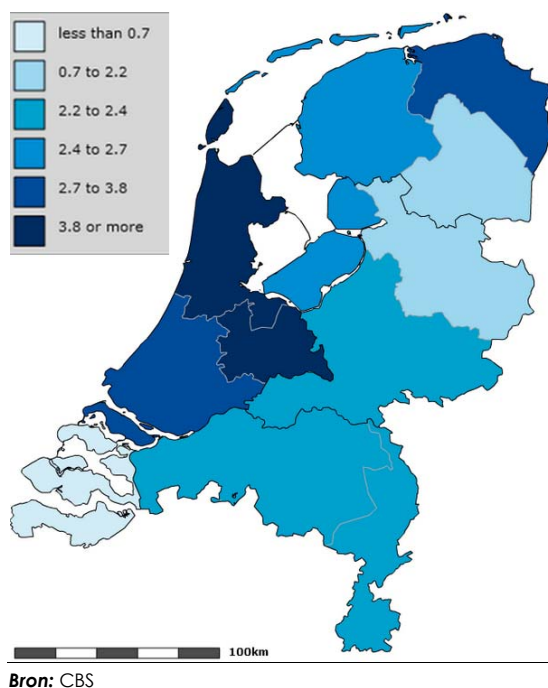
Bron: Europese Commissie

Verwacht wordt dat het herstel van de woningmarkt zal doorzetten. Het consumentenvertrouwen is positief; de indicator van het vertrouwen in de woningmarkt, de *Eigen Huis Marktindicator*, bereikte in oktober 2015 zijn hoogste punt ooit ⁽²¹⁾. Het aantal afgegeven bouwvergunningen maakte in 2014 een sterke stijging door na een scherpe daling van het aantal nieuwbouwwoningen in de periode 2007-2013. De toename van het aantal bouwvergunningen op jaarbasis bereikte in het eerste kwartaal een piek van 45% en bleef in de overige kwartalen van 2015 positief. De provincies met het grootste percentage pas verstrekte bouwvergunningen — Noord-Brabant, Gelderland, Zuid-Holland en

⁽²¹⁾ De *Eigen Huis Marktindicator* is te vinden op www.eigenhuis.nl/woningmarkt/marktindicator. De indicator werd in 2004 geïntroduceerd.

Noord-Holland — zijn tevens de provincies met de sterkste bevolkingsaanwas in de steden. Op lange termijn zou dit de mismatch tussen vraag en aanbod kunnen verminderen. De groeitrend van afgegeven bouwvergunningen is positief, zij het volatiel, voor alle provincies en wijst op een herstel van de bouwsector in het gehele land.

Grafiek 2.5.3: Index huizenprijzen, stijging op jaarbasis in %, 3e kwartaal 2015



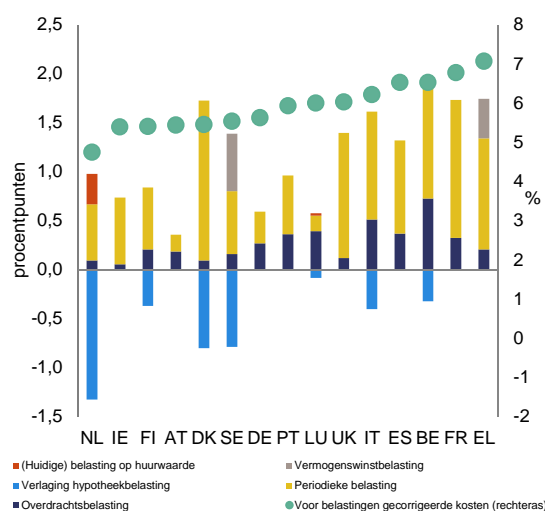
Uit de waarde van de bouwvergunningen blijkt dat het herstel van de woningbouwsector in hoge mate wordt aangedreven door institutionele beleggers. Voor de periode januari-september 2015 overtreft de waarde van deze beleggingen het niveau van 2014. In dezelfde periode hebben particuliere kopers voor 1 453 miljoen EUR aan woningbouwvergunningen gekregen, tweemaal zoveel als de waarde van de door overheden en socialewoningcorporaties ontvangen vergunningen. Deze gegevens benadrukken dat het herstel van de woningmarkt zich in positieve zin ontwikkelt, met name voor wat particuliere en institutionele beleggers betreft.

Structurele aspecten en beleid

De Nederlandse woningmarkt bestaat uit een groot segment eigenaars-bewoners, een kleine

particuliere huurmarkt en een van de grootste socialewoningsectoren van de EU. Ongeveer 60% van de huishoudens woont in een woning die hun eigendom is (zij zijn eigenaars-bewoners). Dit cijfer komt overeen met het EU-gemiddelde, maar het percentage eigenaars met een uitstaande hypotheekschuld is in Nederland veel groter (NL: circa 53%; EU: 27%). Het particuliere segment vertegenwoordigt ongeveer 10% en de sociale sector 30% van de markt.

Grafiek 2.5.4: Gebruikskosten van door de eigenaar bewoonde woningen en fiscale bijdragen



Voor belastingen gecorrigeerde gebruikskosten, uitgedrukt als percentage per extra euro woningwaarde (rechterzijde). De balken (linkerzijde) geven de fiscale bijdragen weer. Er zijn geen gegevens beschikbaar voor Cyprus. Er is gebruikgemaakt van de belastingregels die in mei 2015 van toepassing waren op de aankoop van een bestaande woning. Voor de onderliggende aannames en methoden, zie *Tax Reforms in EU Member States 2014*.
Bron: Europese Commissie

Het hoge percentage eigenwoningbezit is een gevolg van krachtige fiscale prikkels. Volgens het belastingstelsel mag de hypotheekrente over het hoofdverblijf van een persoon volledig van het belastbare inkomen worden afgetrokken. Deze regeling wijkt sterk af van de regelingen in andere EU-landen, waar de hypotheekrente doorgaans niet (of slechts gedeeltelijk) aftrekbaar is van de belasting, met Denemarken en Zweden - waar de aftrek betrekkelijk generoos is - als belangrijke uitzonderingen. Vanuit het perspectief van de belastingbetaler verlaagt de hypotheekrenteaftrek (HRA) de gebruikskosten van door de eigenaar bewoonde woningen, welke kosten volgens recent onderzoek van de Commissie in Nederland de

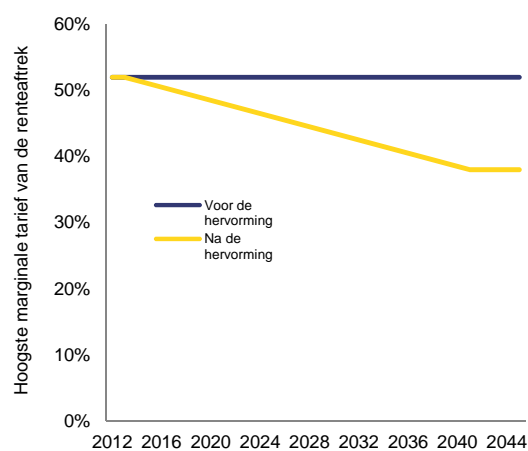
laagste zijn van alle EU-landen, niet in de laatste plaats als gevolg van de zeer grote (negatieve) bijdrage van dit fiscale hypotheekrentevoordeel (zie grafiek 2.5.4)⁽²²⁾. De HRA brengt aanzienlijke budgettaire kosten voor de overheid met zich in de vorm van gedeerde inkomsten, terwijl de regressieve aard van de prikkel in diverse studies wordt onderstreept⁽²³⁾.

Hoewel de regels nog steeds gunstig zijn, zijn zowel de fiscale behandeling van de hypotheekrente als de algemene regels inzake hypotheekleningen sinds 2013 stapsgewijs aangescherpt. De in 2012 vastgestelde en op 1 januari 2013 in werking getreden maatregelen beperken de hypotheekrenteaftrek tot hypotheekleningen die volledig moeten worden afgelost, waarbij het hoogste marginale belastingtarief geleidelijk daalt. Terwijl de hypotheekrente volgens het vorige systeem tegen het hoogste marginale belastingtarief in mindering mocht worden gebracht (gewoonlijk 52%), wordt met de nieuwe regels beoogd dit percentage met 0,5 procentpunt per jaar terug te brengen tot een maximum van 38% in 2041 (grafiek 2.5.5). Ook het benchmarkrendement op de fictieve huurinkomsten van de eigen woning (eigenwoningforfait), dat aan de totale belastbare inkomsten vóór de hypotheekrenteaftrek wordt toegevoegd, is in 2015 geleidelijk verhoogd tot 0,75% van de kadastrale waarde (*WOZ-waarde*); dit eigenwoningforfait blijft in 2016 ongewijzigd. In tekstvak 2.5.1 wordt nader ingegaan op de financiële gevolgen van de beperking van de hypotheekrenteaftrek.

Hoewel de in 2012/2013 getroffen maatregelen de risico's van een te hoge schuldenlast van huishoudens als gevolg van ongunstige ontwikkelingen op de woningmarkt beperken, kan de doeltreffendheid ervan nog niet volledig worden beoordeeld omdat de hervormingen zich over een lange periode uitstrekken. Tot dusverre viel er weinig verandering te bespeuren in de sterke bevoordeling van hypotheekschulden van huishoudens en de schuldenlast van huishoudens in het algemeen. Wat de beperking van de hypotheekrenteaftrek betreft, blijkt uit de meest

recente data van DNB dat het percentage verstrekte aflossingsvrije hypotheekleningen nog altijd hoog is: een derde van alle nieuwe leningen die van 2013 tot 2015 zijn verstrekt. Meestal waren dit echter overgesloten leningen en betreffen derhalve hypotheekleningen met een langere aflossingstermijn, die nog steeds voor renteaftrek in aanmerking komen.

Grafiek 2.5.5: Hoogste marginale belastingtarief voor HRA



Bron: Europese Commissie

Er zijn enkele maatregelen genomen om de socialewoningsector te hervormen. De Nederlandse socialewoningsector is de grootste in de EU en vertegenwoordigt ongeveer 30% van de Nederlandse woningmarkt. Circa 80% van de 2,9 miljoen huurwoningen zijn eigendom van woningcorporaties⁽²⁴⁾. Er zijn lange wachtlijsten en veel woningen worden verhuurd aan huurders met een inkomen boven de inkomensgrens voor sociale huisvesting. In juli 2015 is een nieuwe wet, de Woningwet, in werking getreden. Volgens deze wet moeten de woningcorporaties zich richten op hun kerntaak: het verschaffen van betaalbare woningen aan mensen met een laag inkomen. Een belangrijk aspect van deze wet is de bepaling dat ten minste 90% van alle sociale woningen aan personen met lage inkomens moeten worden verhuurd, en dat slechts 10% vrij kan worden toegewezen. Deze voorwaarde geldt echter alleen voor woningen die voor het eerst worden verhuurd, en heeft geen gevolgen voor bestaande huurders.

⁽²²⁾ Europese Commissie (2015): 'Tax reforms in EU Member States', *Institutional Papers*, No 008.

⁽²³⁾ Voor een overzicht zie Europese Commissie (2015): 'Housing Taxation: From micro design to macro impact', *Quarterly Report on the Euro Area*, Vol. 14, No1.

⁽²⁴⁾ Housing Europe (2015). 'The State of Housing in the EU 2015', *Housing Europe Review*.

Daarnaast heeft de Tweede Kamer in februari 2016 de *Wet Doorstroming Huurmarkt 2015* aangenomen en ter goedkeuring aan de Eerste Kamer voorgelegd. Met deze wet wordt in januari 2017 de *huursombenadering* ingevoerd ten einde de mobiliteit op de woningmarkt te verbeteren door een uitgebreid systeem van inkomensgerelateerde huurverhogingen toe te staan. Totdat deze nieuwe regel in werking treedt, blijft het huidige stelsel van inkomensgerelateerde huurverhogingen dat in 2013 is ingevoerd, van kracht.

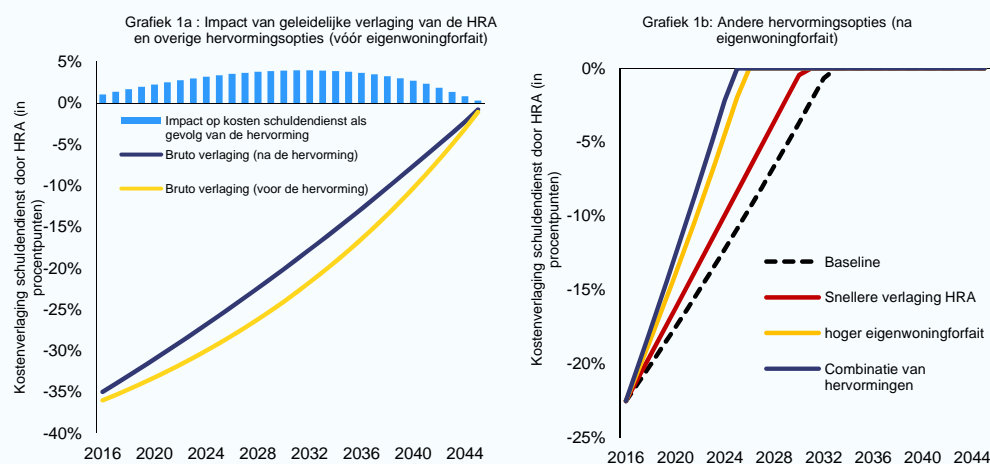
Kader 2.5.1: Hervorming van de hypotheekrenteaftrek in Nederland

In dit kader wordt nader ingegaan op de financiële gevolgen van de verlaging van het HRA-belastingtarief voor de kosten van de schulddienst en voor de huizenprijzen, en worden indicatieve simulaties uitgevoerd van verdere hervormingen op het gebied van de woningbelasting.

Hoewel het eigenwoningbezit in Nederland procentueel overeenkomt met het EU-gemiddelde, leidt de HRA-regeling met haar niet-afgetopte aftrekbaarheid van rentebetalingen tot een omvangrijk verlies aan bruto-inkomsten van meer dan 2% van het bbp per jaar, een verlies dat slechts gedeeltelijk gecompenseerd wordt door het eigenwoningforfait. Dit betekent dat een verdere hervorming van de HRA potentieel grote gevolgen kan hebben voor de financiën van huishoudens en overheid.

De onderstaande simulaties van de impact van een geleidelijke verlaging van het toepasselijke HRA-belastingtarief tot 38% over een periode van 28 jaar, zoals de huidige hervorming van de HRA voorziet, zijn gebaseerd op een vereenvoudigd leningsscenario (4% vaste rente voor een annuïteitenhypotheek met een looptijd van 30 jaar, te beginnen in 2016). Aangenomen wordt dat de representatieve belastingplichtige in deze simulatie in de hoogste belastingsschijf valt (52% inkomstenbelasting). Binnen deze parameters gelden de volgende resultaten, uitgedrukt in procenten, voor alle leningen, ongeacht de omvang. Grafiek 1 toont de kosten van de schulddienst op basis van de bovengenoemde aannames zowel na de hervorming (verlaagd HRA-tarief) als ervoor (standaardaf trek tegen 52%). Doordat de nieuwe regels de kosten van de schulddienst van een ongesubsidieerde annuïteitenhypotheek als benchmark gebruiken, garanderen zij een snellere daling van de impliciete verlaging van de kosten van de schulddienst (vóór het eigenwoningforfait) dan de oude regels. Dit verschil loopt in de eerste jaren van de looptijd van de hypotheek op als gevolg van het toenemende verschil in het toepasselijke HRA-belastingtarief (zie grafiek 2.5.5.), dat in de middelste jaren van de aflossingsperiode het grootst is. Daarna vermindert de impact van het degressieve belastingtarief op de kosten van de schulddienst door de convexiteit van het rentebetalingsschema. In contanten uitgedrukt zou de subsidie, verleend aan een huiseigenaar met een recentelijk gekochte, volledig met vreemd vermogen gefinancierde woning met een gemiddelde waarde, door de verlaging van het HRA-belastingtarief met circa 520 euro worden gereduceerd gedurende de middelste jaren van de looptijd van de hypotheek. In netto actuele waarde uitgedrukt (op basis van een uniform discontotarief van 1%) vermindert de hervorming de impliciete verlaging van de kosten van de schulddienst van 33% tot 29% in geval van een hypotheek waarop geen renteaftrek van toepassing is, wat neerkomt op iets meer dan een tiende (ongeacht de omvang van de lening).

Grafiek 1: Impact van de verlaging van het HRA-belastingtarief en verdere hervormingsopties



Bron: Europese Commissie

(wordt vervolgd op volgende bladzijde)

Tekstvak (vervolg)

Ondanks het feit dat de regels inzake de HRA die sinds 2013 van toepassing zijn minder genereus zijn, is de impliciete subsidie voor eigenwoningbezit nog steeds aanzienlijk. Volgens ramingen van de Commissie zijn de huizenprijzen, zelfs met de nieuwe regels, circa 20% hoger dan zij zonder HRA zouden zijn. Deze raming gaat uit van de veronderstelling dat huishoudens de betalingen in het kader van hun schulddienst zonder HRA op hetzelfde niveau trachten te houden als in een scenario met HRA, doordat hun bereidheid om voor een gegeven eigendom te betalen, afneemt. Deze raming sluit in grote lijnen aan bij eerdere schattingen die in de literatuur ter zake zijn gevonden ⁽¹⁾.

In de bovenstaande simulaties is de rol van het eigenwoningforfait tot dusverre buiten beschouwing gelaten. Wordt daar wel rekening mee gehouden, dan is de korting op de schulddienst ten opzichte van een ongesubsidieerde hypotheek kleiner, en valt de daadwerkelijke subsidie op een eerder moment in de looptijd van een hypotheek volledig weg ⁽²⁾. Grafiek 1b toont als baseline-scenario de nettokorting — na het eigenwoningforfait — die overeenkomt met de brutokorting (na de hervorming maar voor het eigenwoningforfait) die in grafiek 1a wordt weergegeven. Verder worden nog drie hervormingsopties gesimuleerd ten opzichte van het baseline-scenario: een snellere verlaging van het hoogste HRA-tarief van de 0,5 pp. per jaar tot 1,0 pp. per jaar vanaf 2017 tot 2017 ("snellere verlaging HRA"); een jaarlijkse verhoging met 0,05 pp. van het eigenwoningforfait van 0,75% in 2016 tot 1,25% in 2026 ("hoger eigenwoningforfait"); en de gelijktijdige uitvoering van beide opties. Terwijl de gesimuleerde impact afhangt van de kalibratie van de hervormingsvariabele, moeten de weergegeven hervormingsscenario's niet als overdreven ambitieus worden beschouwd ⁽³⁾. Een snellere verlaging van het HRA-tarief heeft vergelijkenderwijs een geringere invloed op de reductie van de impliciete subsidie dan de verhoging van het eigenwoningforfait: de netto actuele waarde van de subsidie daalt in het eerste geval met 29% ten opzichte van het baseline-scenario en in het tweede geval met 15%; het gecombineerde scenario levert een verlaging van de korting met 43% op. Gezien de genoemde budgettaire kosten en macro-economische verstoringen die de HRA teweegbrengt, kunnen deze resultaten een reden vormen voor een snellere uitfasering van de impliciete subsidiëring

- ⁽¹⁾ Ewijk, C. *et al.* (2010): 'Welfare effects of fiscal subsidies on home ownership in the Netherlands', manuscript; ter Rele, H. en G. van Steen (2001): 'Housing subsidisation in the Netherlands', *CPB Discussion Paper*, No 002.
- ⁽²⁾ Aangenomen wordt dat de kadastrale waarde (*WOZ waarde*) van een onroerende zaak 95% van de koopwaarde bedraagt; hypotheeklening van 100% LTV (loan to value ratio).
- ⁽³⁾ De snelheid waarmee de HRA wordt verlaagd is van dezelfde orde van grootte als bij de oorspronkelijke hervorming het geval was, en de verhoging van het eigenwoningforfait houdt eenvoudig een voortzetting in van de stapsgewijze verhoging die tussen 2013 en 2015 heeft plaatsgevonden.

Ondanks de getroffen maatregelen kampt de socialewoningsector nog steeds met aanzienlijke inefficiënties, met name wat het beleid betreft ten aanzien van personen die aan dit soort woningen het meest behoefte hebben en de lange wachtlijsten. De problematiek met betrekking tot de *scheefhuurders* en de lange wachtlijsten is niet opgelost. Scheefhuurders zijn huurders met een inkomen boven de inkomensgrens voor een sociale woning, die desondanks in een sociale woning wonen omdat zij hiervoor in het verleden wel in aanmerking kwamen. Volgens een update van het onderzoek WoON 2012 ⁽²⁵⁾ worden in 2015 ongeveer 418 000 huishoudens als scheefhuurders beschouwd omdat zij meer dan 38 000 EUR verdienen maar in een gereguleerde sociale woning wonen, wat neerkomt op 15% van alle huurders van een sociale woning. Van deze 418 000 huishoudens gaf slechts 36-38% aan bereid te zijn

te verhuizen. Scheefhuurders blijven doorgaans langer in een sociale woning wonen dan de gemiddelde huurders (15-17 jaar voor scheefhuurders, 13 jaar voor gemiddelde huurders). Terwijl het totale percentage scheefhuurders in sociale woningen is afgenomen van 18% in 2002 tot een geraamde 15% in 2015, is het aantal nog steeds groot. In 2013 werd een maatregel geïntroduceerd om het probleem van scheefhuur aan te pakken door woningcorporaties toe te staan deze groep huurders grotere huurverhogingen op te leggen. Tot dusverre lijkt het effect zeer gering omdat het probleem van de scheefhuurders en de daarmee samenhangende lange wachtlijsten nog altijd niet is opgelost.

Er zijn pogingen in het werk gesteld om de socialewoningsector te consolideren. Na een aantal fusies is het aantal woningcorporaties

⁽²⁵⁾ ABF Research (2015): 'Passend wonen'.

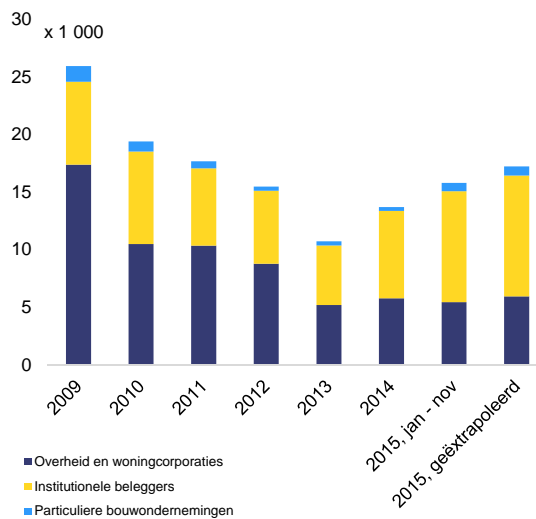
afgenomen van 389 in 2011 tot 275 in 2013 ⁽²⁶⁾. De totale woningvoorraad is licht gestegen (met 0,4%). Het aantal corporatiewoningen is minder sterk gegroeid dan de woningmarkt als geheel; het aandeel van deze woningen nam af van 31,3% in 2011 tot 30,1% in 2013. In 2013 werd 0,6% van de bestaande socialewoningvoorraad aan huishoudens verkocht, evenveel als in de twee voorgaande jaren.

De particuliere huurmarkt vertoont voor het tweede achtereenvolgende jaar herstel.

Verwacht wordt dat het aantal bouwvergunningen dat voor huurappartementen is afgegeven tot ruim 17 000 zal toenemen (geëxtrapolerd op basis van gegevens voor januari-november 2015), en daarmee de in 2013 verstrekte 10 700 vergunningen ruim zal overtreffen (zie grafiek 2.5.6). De stijging was het grootst onder institutionele beleggers en particuliere bouwondernemingen, waaraan in 2015 waarschijnlijk meer dan tweemaal zoveel bouwvergunningen zijn verleend als in 2013. De gemiddelde huurverhoging van ruim 4% in 2013 en 2014 wijst eveneens op een herstel van de huurmarkt.

De particuliere huurmarkt is de enige woningmarktsector die niet gesubsidieerd wordt. Doordat de subsidies voor de andere sectoren zo hoog zijn, is de prikkel voor institutionele of particuliere beleggers om de markt te betreden en huurwoningen aan te bieden niet bijzonder groot. Tegelijkertijd is het, door de ruimhartige fiscale stimulering van het eigenwoningbezit, niet in het voordeel van huishoudens om relatief hoge markthuren te betalen. Het prijsontdeckingsmechanisme tussen aanbod en vraag is, voor wat de private huurmarkt betreft, verstoord door de subsidies die in de overige sectoren van de woningmarkt worden verleend. Zolang deze fiscale voordelen op het huidige hoge niveau worden gehandhaafd, zullen zij de werking van de particuliere huurmarkt ernstig blijven belemmeren.

Grafiek 2.5.6: Afgegeven bouwvergunningen voor huurappartementen



Bron: CBS

⁽²⁶⁾ Voor meer informatie, zie Centraal Fonds Volkshuisvesting (www.cfv.nl).

2.6. PMO-BEOORDELING

Deze PMO-beoordelingsmatrix bevat een beknopt overzicht van de voornaamste bevindingen van de diepgaande evaluatie die in het landverslag worden gepresenteerd. Daarbij wordt de nadruk gelegd op de voor de PMO relevante onevenwichtigheden en aanpassingsvraagstukken.

Tabel 2.6.1: PMO-beoordelingsmatrix (*) - Nederland

	Ernst van de uitdaging	Ontwikkeling en vooruitzichten	Beleidsreactie
Onevenwichtigheden (onhoudbare tendensen, kwetsbaarheden en daaraan verbonden risico's)			
Lopende rekening	<p>Nederland boekt al drie decennia lang voortdurend een overschot op de lopende rekening van gemiddeld 6 % van het bbp. Momenteel bedraagt het overschot ruim 10 % van het bbp. Daarmee levert het nog steeds een bijdrage van 0,6 procentpunt aan het overschot van de eurozone (ter vergelijking: de Duitse bijdrage is opgelopen tot 2,3 % van het bbp van de eurozone).</p> <p>Het overschot is overwegend structureel van aard. De Nederlandse economie is immers van oudsher een netto kredietverstrekker aan de rest van de wereld, wat vooral toe te schrijven is aan het forse vorderingenoverschot van de niet-financiële vennootschappen (7,5 % van het bbp in 2014). Het spaaroverschot van de niet-financiële vennootschappen laat sinds 2000 een toename zien en is het gevolg van zowel een sterke stijging van de besparingen van buitenlandse multinationale ondernemingen – die slechts een gering deel van hun winsten uitkeren – als afnemende investeringen. Ook de huishoudens dragen aan het overschot bij omdat zij zich genoodzaakt zien hun schulden af te bouwen, terwijl de overheid een tekort boekt.</p> <p>De wederuitvoer en, in mindere mate, de aardgasproductie werken het positieve handelssaldo in de hand, terwijl de inkomensrekeningen worden beïnvloed door het besparings- en investeringsgedrag van huishoudens, multinationale ondernemingen en het op kapitaaldekking gebaseerde pensioenstelsel, welk gedrag op zijn beurt wordt bepaald door de stimuleringsmaatregelen waarin het regelgevingskader en het belastingstelsel voorzien.</p>	<p>De toenemende besparingen van de huishoudens in het licht van de noodzakelijke schuldafbouw hebben een belangrijke rol gespeeld bij de stijging van het overschot tijdens de financiële crisis en bij de stabilisatie daarvan achteraf.</p> <p>Verwacht wordt dat een gunstiger conjunctuurklimaat en een vrij sterk herstel van de binnenlandse vraag in 2014/2015 tot een lichte daling van het overschot gedurende de prognoseperiode zullen leiden.</p> <p>Daarnaast wordt aangenomen dat de lagere gasproductie in een hogere energie-invoer zal uitmonden.</p>	<p>Het kabinet heeft een belastingverlaging (0,7 % van het bbp) aangekondigd die vooral op laagbetaalde werknemers is gericht. Het vraagstimuleringspakket zal naar verwachting in een lichte daling van het overschot resulteren doordat het de binnenlandse vraag doet toenemen.</p>

(vervolg op de volgende bladzijde)

Tabel (vervolg)

Particuliere schuld	<p>De schuldquote van de particuliere sector heeft in 2009 een hoogtepunt van 231 % van het bbp bereikt en is sindsdien zeer geleidelijk afgenomen tot 229 % van het bbp in 2014.</p> <p>In de afgelopen twintig jaar is de schuld van de huishoudens snel gestegen tot zij in 2014 112 % van het bbp had bereikt. De opbouw van de schuldenlast van de huishoudens vond plaats onder invloed van het regelgevingskader, fiscale stimuleringsmaatregelen en sterke stijgingen van zowel huizenprijzen als gerelateerde hypotheekleningen.</p> <p>De huishoudens hebben weliswaar omvangrijke financiële verplichtingen, met name in de vorm van hypotheekschulden, maar tegelijkertijd beschikken zij ook over aanzienlijk blijvende illiquide activa in de vorm van een eigen woning en pensioenvermogen.</p>	<p>Sinds het midden van de jaren 2000 laten de besparingen van de Nederlandse huishoudens een stijging zien ten opzichte van hun besteedbaar inkomen, waardoor deze besparingen thans een relatief hoog peil hebben bereikt (14,8 % van het besteedbaar inkomen in 2014).</p> <p>Gezien de hoge schuldenlast blijven de huishoudens onder druk staan om hun schulden verder af te bouwen.</p>	<p>Sinds 2012 heeft het kabinet een reeks beleidsinitiatieven ontplooid die specifiek op de huizenmarkt betrekking hadden. De meest significante wetswijzigingen betroffen het recht op hypotheekrenteaf trek en de geleidelijke verlaging van het maximale aftrekpercentage. De wettelijke bovengrens voor de LTV-ratio wordt geleidelijk verlaagd tot 100 % in 2018.</p> <p>De getroffen maatregelen zijn nog steeds ontoereikend en worden slechts zeer langzaam ingefaseerd; een snellere invoering is dan ook wenselijk om de financiële veerkracht van de huishoudens te verbeteren en de verstoringen op de huizenmarkt te reduceren.</p>
---------------------	--	---	--

Conclusies van de diepgaande evaluatie

- Van alle eurozonelanden heeft Nederland het grootste overschot op de lopende rekening als percentage van het bbp. Deze situatie is hoofdzakelijk terug te voeren op structurele kenmerken van de economie en het beleidskader. De huishoudens torsen een zeer zware schuldenlast. De noodzaak voor de huishoudens om hun schulden af te bouwen, heeft de toename van het overschot sinds 2007 mede in de hand gewerkt.
- Het overschot op de lopende rekening is in 2014/2015 licht gedaald onder invloed van een gunstiger conjunctuurklimaat en een vrij sterk herstel van de binnenlandse vraag. De schuldafbouw door de huishoudens heeft er weliswaar toe bijgedragen dat het overschot op de lopende rekening hoog is gebleven, maar dit proces moet niettemin toch worden voortgezet omdat huishoudens nog steeds met een hoge schuldenlast te kampen hebben.
- Het kabinet heeft maatregelen genomen om het schuldafbouwproces van de huishoudens te ondersteunen, maar deze maatregelen worden slechts langzaam ingefaseerd. Verwacht wordt dat een belastingpakket de consumptie zal stimuleren en aldus een daling van het overschot in 2016 in de hand zal werken.

(*) In de eerste kolom wordt de "ernst van de uitdaging" geschetst, waarbij wordt aangegeven van welke orde van grootte de onevenwichtigheden zijn. In de tweede kolom worden bevindingen gerapporteerd over de "ontwikkeling en vooruitzichten" wat de onevenwichtigheden betreft. In de derde kolom worden recente en geplande relevante maatregelen vermeld. Voor elke oorzaak van onevenwichtigheden en voor elk aanpassingsvraagstuk worden bevindingen medegedeeld. In de laatste drie alinea's van de matrix wordt een samenvatting gegeven van de algemene uitdagingen wat de ernst ervan, de desbetreffende ontwikkelingen en vooruitzichten en de beleidsreactie daarop betreft.

Bron: Europese Commissie.

3. ADDITIONELE STRUCTURELE VRAAGSTUKKEN

In aanvulling op de onevenwichtigheden en aanpassingsvraagstukken die in hoofdstuk 2 worden behandeld, wordt in dit punt een analyse gepresenteerd van andere structurele economische en sociale uitdagingen waarvoor Nederland zich gesteld ziet. In het onderhavige punt, dat is toegespitst op de beleidsterreinen die in het kader van de landspecifieke aanbevelingen van 2015 zijn belicht, worden vraagstukken geanalyseerd die met belastingen en het begrotingskader, arbeidsmarktontwikkelingen en -uitdagingen, recente productiviteitsgerelateerde ontwikkelingen, alsook uitdagingen op energie-, vervoers- en klimaatgebied verband houden.

3.1. BELASTINGEN, HOUDBAARHEID VAN OVERHEIDSFINANCIËN EN BEGROTINGSKADER

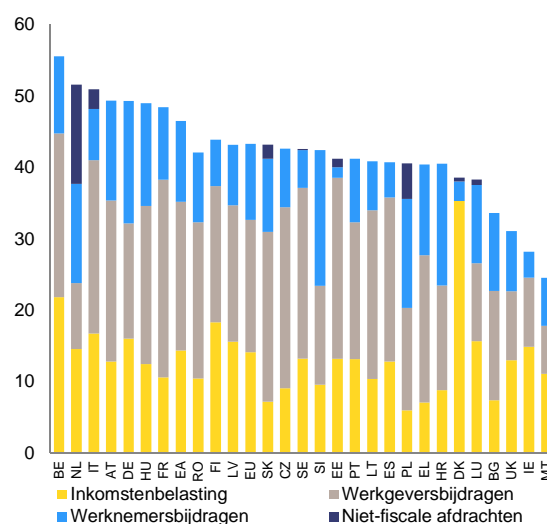
Belastingen

In Nederland is er sprake van een grote totale fiscale en niet-fiscale druk op arbeid. Belastingen op arbeid nemen een vrij groot deel van de totale belastinginkomsten voor hun rekening. De opbrengst van de inkomstenbelasting als percentage van het bbp is lager dan het EU-gemiddelde, terwijl de opbrengst van de sociale premies de op een na hoogste in de EU is als gevolg van hoge inkomsten uit werkgeverspremies. Daarnaast zijn de niet-fiscale verplichte afdrachten op arbeidsactiviteit in Nederland aanzienlijk, wat op eenzelfde wijze als belastingen in een toename van de loonkosten van werkgevers en een daling van de netto-inkomens van werknemers resulteert⁽²⁷⁾. Grafiek 3.1.1 laat de "belastingwig" op arbeid zien voor een alleenstaande met een gemiddeld loon⁽²⁸⁾. De niet-fiscale verplichte afdrachten zijn daarin meegenomen, waardoor de hoge lastendruk op arbeid in Nederland tot uiting komt.

⁽²⁷⁾ Niet-fiscale verplichte afdrachten zijn met arbeid samenhangende verplichte afdrachten die niet als belastingen of sociale premies worden beschouwd omdat er "iets tegenover staat" (gecompenseerd door voorzieningen) of omdat zij gaan naar een organisatie die niet tot de overheid behoort. In Nederland omvatten deze afdrachten werkgevers- en werknemerspremies voor pensioen en ziekteverzekering aan fondsen onder particulier beheer. Zie http://www.oecd.org/tax/tax-policy/Non-tax-compulsory-payments_2014.pdf.

⁽²⁸⁾ De belastingwig op arbeid is gelijk aan het verschil tussen de totale loonkosten voor het in dienst hebben van een werknemer en het nettoloon van de werknemer. Zij is gedefinieerd als de inkomstenbelasting en de sociale werkgevers- en werknemerspremies (exclusief gezinsbijslagen), als percentage van de totale loonkosten (het loon en de sociale werkgeverspremies).

Grafiek 3.1.1: Belastingwig (incl. verplichte afdrachten), alleenstaande met een gemiddeld loon (2014)



Bron: OESO. De OESO verstrekt geen gegevens over niet-fiscale afdrachten voor niet-leden.

Werken wordt ontmoedigd door de hoge fiscale en niet-fiscale lasten op arbeid in combinatie met vrij hoge reserveringslonen. De inactiviteitsval is een van de grootste in de EU, met een loonbelasting die sterk ontmoedigend werkt. Ook de werkloosheidsval behoort tot de grootste in de EU, al gaat van de belastingen in dit geval slechts een vrij gering ontmoedigend effect uit⁽²⁹⁾.

⁽²⁹⁾ De werkloosheidsval meet de financiële stimulans op korte termijn voor een werkloze die een werkloosheidsuitkering ontvangt om naar een betaalde baan uit te stromen. De inactiviteitsval meet de financiële stimulans op korte termijn voor een inactieve persoon die geen recht heeft op een werkloosheidsuitkering (maar die mogelijk andere uitkeringen, zoals sociale bijstand, ontvangt) om aan het werk te gaan.

Er is een aanzienlijke ongefinancierde belastingverlaging doorgevoerd om werken financieel aantrekkelijker te maken. Na de afgelopen jaren geleidelijke, maar vrij beperkt blijvende maatregelen te hebben genomen, heeft Nederland in september 2015 een omvangrijk fiscaal maatregelenpakket bekendgemaakt. De arbeidskorting is verhoogd, terwijl het tarief in de tweede en derde belastingschijf is verlaagd van 42 % tot 40,15 %. Beide maatregelen zijn op 1 januari 2016 ingegaan. Ter bevordering van de werkgelegenheid onder laagopgeleiden zal in 2017 een loonkostensubsidie voor laagbetaalden worden ingevoerd. Om de arbeidsparticipatie verder te stimuleren, wordt de kinderopvangtoeslag in 2016 met 0,3 miljard EUR en in 2017 met nog eens 0,2 miljard EUR opgetrokken. Het totale budgettaire effect van het beleidspakket bedraagt 5 miljard EUR (0,7 % van het bbp), waarvan 4,4 miljard EUR gaat naar belastingmaatregelen en 0,6 miljard EUR naar uitgavenmaatregelen. Het CPB heeft becijferd dat als het beleidspakket eenmaal volledig ten uitvoer is gelegd, het op lange termijn 35 000 banen kan opleveren⁽³⁰⁾.

Diverse kenmerken van het Nederlandse belastingstelsel lenen zich voor constructies voor agressieve fiscale planning⁽³¹⁾. In dit verband zij in het bijzonder gewezen op de afwezigheid van antimisbruikregels⁽³²⁾ en het ontbreken van een bronbelasting op uitgaande rente en royalty's naar derde landen. Daarnaast kunnen sommige belastingaftrekken voor fictieve

rentekosten⁽³³⁾, rulings voor overwinsten⁽³⁴⁾ en de octrooi-boxregeling zonder voldoende waarborgen agressieve fiscale planning aanmoedigen of faciliteren. Bovendien vertegenwoordigde de gecumuleerde omvang van de inkomende en uitgaande buitenlandse directe investeringen in 2014 respectievelijk ongeveer 500 % en 600 % van het bbp. Ongeveer 80 % van deze posities was in handen van "special purpose entities"⁽³⁵⁾, wat laat vermoeden dat Nederland door multinationale ondernemingen wordt gebruikt om financiële stromen om fiscale redenen naar andere rechtsgebieden te sluizen.

Langetermijnhoudbaarheid van de overheidsfinanciën

Nederland loopt een middelgroot risico wat de budgettaire houdbaarheid betreft. De overheidsschuld, die momenteel boven de in het Verdrag vastgelegde bovengrens van 60 % van het bbp ligt (68,2 % van het bbp in 2014), zal naar verwachting teruglopen tot 65,1 % in 2017, ten dele dankzij een aantrekkende nominale bbp-groei en ten dele dankzij de verkoop van financiële activa en andere schuldverminderende maatregelen. Uit de schuldhoudbaarheidsanalyse van de Commissie voor Nederland blijkt dat de

⁽³⁰⁾ Het CPB maakt daartoe gebruik van zijn onlangs ontwikkelde microsimulatiemodel voor de analyse van wijzigingen in het belasting- en uitkeringsstelsel (MICSIM). Een essentiële empirische bevinding die in dit model is verwerkt, is dat de arbeidsaanbodelasticiteiten voor vrouwen lager zijn dan eerder werd aangenomen.

⁽³¹⁾ Voor een overzicht van de meest gebruikelijke constructies voor agressieve fiscale planning en de vereiste regelingen (of de vereiste afwezigheid daarvan) opdat deze constructies werken, zie Ramboll Management Consulting and Corit Advisory (2016), Study on Structures of Aggressive Tax Planning and Indicators, European Commission Taxation Paper, nr. 61. Er zij op gewezen dat de landspecifieke informatie in deze studie betrekking heeft op de stand van zaken in mei/juni 2015.

⁽³²⁾ Zo is er geen "uiteindelijke gerechtigde"-toets voor het verlagen van de bronbelasting op dividenden, is de belastingaftrek voor rentebetalingen niet gekoppeld aan de fiscale behandeling in de lidstaat van de schuldeiser, en zijn er geen regels om met verschillen in fiscale status tussen binnen- en buitenlandse ondernemingen of vennootschappen rekening te houden.

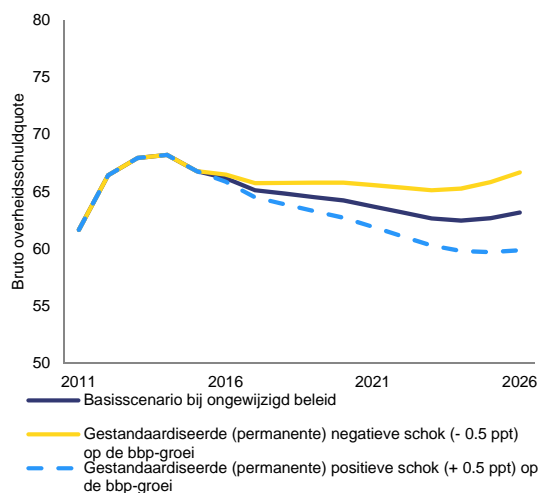
⁽³³⁾ In de studie van Ramboll over agressieve fiscale planning wordt uitgelegd dat als een lidstaat een belastingaftrek toestaat voor rentekosten die in werkelijkheid niet zijn ontstaan als gevolg van op een schuld tussen ondernemingen toegepaste niet-marktconforme voorwaarden, er een risico van agressieve fiscale planning bestaat indien een dergelijke belastingaftrek niet afhankelijk is gesteld van een overeenkomstige aanpassing in de staat van de schuldeiseres.

⁽³⁴⁾ Met "rulings voor overwinsten" worden in de studie van Ramboll regelingen bedoeld waarbij een deel van de winsten van een lokale onderneming van belastingheffing wordt vrijgesteld, en met name het deel van de winsten waarvan wordt aangenomen dat het een normale marktconforme winst overschrijdt. Deze praktijk kan met de fiscus worden afgesproken in de vorm van een ruling, en heeft betrekking op de winsten die worden behaald op transacties met verbonden partijen (d.w.z. ondernemingen die deel uitmaken van de groep). In Nederland wordt de winst waarvan wordt aangenomen dat deze door aandeelhouders in de onderneming is gelaten, als een informele kapitaalbreng beschouwd en blijft deze onbelast op basis van jurisprudentie van de Hoge Raad van Nederland.

⁽³⁵⁾ Bron: Europese Commissie (Eurostat). Een "special purpose entity" is een juridische entiteit met weinig of geen werknemers, activiteiten of fysieke aanwezigheid in het rechtsgebied waar zij is gevestigd. Een dergelijke entiteit is verbonden met een andere onderneming, vaak als een dochteronderneming, en bevindt zich doorgaans in een ander rechtsgebied.

overheidsschuld naar alle waarschijnlijkheid zal blijven dalen tot 62,5 % van het bbp in 2024 en zich vervolgens zal stabiliseren tot en met 2026 (laatste projectiejaar)⁽³⁶⁾. Als gevolg van de voorspelde overschrijding van de bovengrens van 60 % van het bbp aan het einde van de projectieperiode loopt het land volgens de basisprojecties voor de schuld op middellange termijn een middelgroot risico. De indeling in de categorie "middelgroot risico" wordt door de in het kader van de schuldhoudbaarheidsanalyse uitgevoerde algemene evaluatie bevestigd als ook wordt gekeken naar de resultaten van de schuldprojectie volgens alternatieve risicoscenario's, zoals een negatieve schok (-0,5 procentpunt) op de nominale bbp-groei (grafiek 3.1.2).

Grafiek 3.1.2: **Schuldprofiel 2011-2026**



Bron: Europese Commissie.

Nederland heeft ingrijpende hervormingen van de pensioenen en de langdurige zorg goedgekeurd met de bedoeling de risico's op middellange en lange termijn voor de budgettaire houdbaarheid aan te pakken. De afgelopen drie jaar hebben de autoriteiten verregaande structurele hervormingen doorgevoerd om de budgettaire houdbaarheid veilig te stellen, met name wat pensioenen en gezondheidszorg betreft. De officiële wettelijke pensioenleeftijd wordt geleidelijk opgetrokken tot 67 in 2021 en zal daarna aan de levensverwachting worden

gekoppeld. Beleidshervormingen en bezuinigingen in de gezondheidszorg hebben tot een verbetering van de langetermijnhoudbaarheid van de overheidsfinanciën geleid. Ondanks deze recente inspanningen zullen de uitgaven voor langdurige zorg niettemin naar verwachting nog steeds sterk toenemen in vergelijking met andere Europese landen, en vooral in vergelijking met andere euronidstaten. Volgens het zogeheten referentiescenario van de werkgroep vergrijzing⁽³⁷⁾ zullen de overheidsuitgaven voor langdurige zorg in Nederland oplopen van 4,1 % van het bbp in 2013 tot 7,1 % in 2060. Voor de eurozone als geheel is zowel het uitgangspunt als de voorspelde stijging ervan veel kleiner: het percentage zou toenemen van 1,7 % in 2013 tot 3,0 % in 2016.

Begrotingskader

Nederland beschikt over een goed opgezet begrotingskader. De voornaamste kenmerken van het thans bestaande meerjarige trendmatige begrotingskader zijn: i) het gebruik van onafhankelijk opgestelde macro-economische aannames; ii) het gebruik van reële (d.w.z. voor de inflatie gecorrigeerde⁽³⁸⁾) uitgavenplafonds, die vooraf zijn vastgesteld en gedurende de volledige kabinetsperiode van toepassing zijn; iii) het gebruik van automatische stabilisatoren aan de ontvangstenzijde; en iv) een welomlijnd begrotingsproces op het gebied van besluitvorming en duidelijke verdeling van de verantwoordelijkheden, met inbegrip van de taken van het CPB en de Raad van State (Afdeling advisering), die het mandaat heeft gekregen om te controleren of de cijfermatige begrotingsregels in acht zijn genomen. Tot slot is de verplichting om de Europese begrotingsregels na te leven, in het rechtskader van Nederland verankerd.

⁽³⁷⁾ Zie Europese Commissie, The 2015 Ageing Report. Economic and budgetary projections for 28 EU Member States, European Economy 3 – 2015, beschikbaar op http://europa.eu/epc/pdf/ageing_report_2015_en.pdf

⁽³⁸⁾ De uitgavenplafonds worden geïndexeerd aan de hand van de prijs nationale bestedingen.

⁽³⁶⁾ Europese Commissie, 2014, Assessing Public Debt Sustainability in EU Member States: A Guide, European Economy Occasional Paper, nr. 200.

De uitgavenplafonds hebben een brede dekking, maar een aantal uitgavencategorieën wordt buiten beschouwing gelaten. Vier belangrijke categorieën worden niet door de huidige uitgavenplafonds in Nederland bestreken: uitgaven door lokale overheden, een aantal belastinguitgaven, rente-uitgaven en aardgasbaten. Voor de uitgaven van de lokale overheid geldt de verplichting om (op middellange termijn) een begrotingsevenwicht te realiseren. Bij de belastinguitgaven gaat het om vrij grote bedragen, zoals met name de hypotheekrenteaftrek (ongeveer 11 miljard EUR in 2014 of 1,8 % van het bbp) en de aftrek van pensioenbijdragen (13 miljard EUR of 2,2 % van het bbp). Ook een aantal kleinere belastingfaciliteiten, die samen een aanzienlijk bedrag vertegenwoordigen, vallen niet onder een plafond (bijvoorbeeld belastingsteun voor zelfstandigen, die goed is voor ongeveer 0,3 % van het bbp). Deze categorieën zijn derhalve niet aan hetzelfde scherpe toezicht onderworpen.

Het belastingkader van Nederland functioneert redelijk goed, maar er is weinig flexibiliteit in geval van een ernstige groeiverzwakking. De huidige meerjarenplanning zorgt voor stabiliteit in "normale tijden", maar biedt weinig flexibiliteit om op onvoorziene omstandigheden in te spelen, vooral als de uitgavenplafonds, achteraf bekeken, op te optimistische groeiprognoses blijken te zijn gebaseerd. De toepassing van "voortschrijdende mechanismen" waarbij meerjarige uitgavenplafonds jaarlijks worden bijgesteld op basis van vooraf vastgestelde factoren (bv. een actualisering van de macro-omstandigheden), de verwijdering van conjunctuurgevoelige uitgaven uit de plafonds (of een frequentere bijstelling ervan), het gebruik van "fondsen voor slechte tijden"⁽³⁹⁾ en de invoering van formele ontsnappingsclausules die tot een aantal vooraf vastgestelde omstandigheden zijn beperkt, zijn evenzovele mogelijkheden om de flexibiliteit van

het kader te verbeteren zonder dat zulks een verantwoordelijk begrotingsbeleid in de weg staat.

Van een in 2015 opgerichte speciale studiegroep wordt verwacht dat deze het nationale begrotingskader ruim voor de volgende verkiezingen zal doorlichten en in de zomer van 2016 verslag over zijn bevindingen zal uitbrengen. Tot de leden van deze onpartijdige adviesgroep inzake begrotingsbeginselen behoren hoge ambtenaren, de directeur van het CPB en de bevoegde directeur van de Nederlandsche Bank. Deze studiegroep wordt geacht de budgettaire prestaties te analyseren en beleidsadvies over het begrotingskader en de begrotingskoers uit te brengen.

⁽³⁹⁾ Fondsen voor slechte tijden zijn financiële activa die zijn opgebouwd om in tijden van liquiditeitsbeperkingen te worden aangewend. Er zij op gewezen dat het gebruik van fondsen voor slechte tijden in crisisjaren geen invloed heeft op het begrotingstekort, daar dit het verschil tussen de ontvangsten en uitgaven in een gegeven jaar weergeeft. Het zal echter wel een positief effect sorteren op de ontwikkeling van de overheidsschuld in een crisisjaar, omdat de uitgaven met behulp van gecumuleerde besparingen en niet met behulp van extra kredietopnemingen worden gefinancierd.

3.2. ARBEIDSMARKT, SOCIAAL BELEID, VAARDIGHEDEN EN ONDERWIJS

In 2015 is de arbeidsmarktsituatie verbeterd, wat samenhangt met de robuuste economische groei. De daling van de werkgelegenheid is vertraagd, wat tot uiting kwam in een vermindering van het werkloosheidscijfer van 7,2 % in het derde kwartaal van 2014 tot 6,8 % in het derde kwartaal van 2015. Tegelijkertijd is de beroepsbevolking met 0,6 % gegroeid. Deze ontwikkeling is niet alleen toe te schrijven aan structurele tendensen, zoals een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen en oudere werknemers, maar duidt ook op een conjunctuurgedreven herstel van de arbeidsmarkt. De arbeidsmarktsituatie is echter nog steeds minder gunstig dan vóór 2008. In het derde kwartaal van 2008 waren er 219 600 mensen werkloos (en bedroeg de werkloosheid 3,6 %), terwijl er in het derde kwartaal van 2015 sprake was van 586 200 werklozen. Ook de werkgelegenheid heeft in Nederland nog niet het peil van vóór de crisis bereikt.

Hoewel de jeugdwerkloosheid is gedaald, heeft er zich een toename voorgedaan van het aantal jongeren dat geen werk heeft en geen onderwijs of opleiding volgt. De jeugdwerkloosheid in de groep jonger dan 25 jaar bedroeg in het derde kwartaal van 2015 11,4 % en lag daarmee lager dan het in het vierde kwartaal van 2013 bereikte hoogtepunt (13,8 %). In 2014 beliep het werkloosheidspercentage onder buiten de EU geboren jongeren 22,7 %, wat meer dan 10 procentpunt hoger is dan voor in Nederland geboren jongeren. Daarnaast is het percentage van de 15- tot 24-jarigen die geen werk hebben en geen onderwijs of opleiding volgen, in 2014 op 5,5 % uitgekomen. Dit is minder dan het EU-gemiddelde (12,5 %), maar dat neemt niet weg dat het percentage de afgelopen jaren gestaag is gestegen.

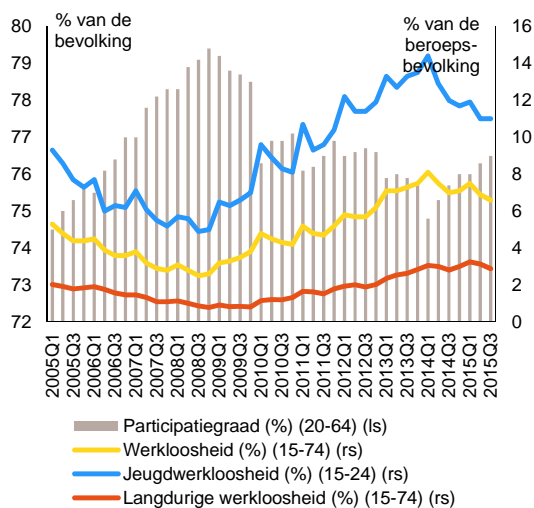
De participatiegraad is weliswaar vrij hoog, maar er is een verdere toename ervan (vooral bij ondervertegenwoordigde groepen) vereist om aan de demografische uitdaging van een vergrijzende bevolking het hoofd te kunnen bieden. De arbeidsparticipatie (leeftijdsgroep van 20- tot 64-jarigen) is toegenomen van 75,7 % in het derde kwartaal van 2014 tot 76,5 % in het derde kwartaal van 2015, maar blijft ver onder het niveau van vóór de crisis (78,9 % in 2008). De

participatiegraad is hoger voor vrouwen dan voor mannen. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen is de laatste vijf jaar weliswaar afgenomen, maar dat neemt niet weg dat het in het derde kwartaal van 2015 nog steeds 11 procentpunt bedroeg (EU: 12 procentpunt). Om de financiële houdbaarheid van het socialezekerheidsstelsel te verzekeren, moet de arbeidsparticipatie onder ondervertegenwoordigde groepen dan ook worden verhoogd. Deze groepen omvatten niet in de EU geboren immigranten (participatiegraad: 58,9 % in 2014), gehandicapten (50,8 % in 2013), laagopgeleide werknemers (60,5 % in het derde kwartaal van 2015), oudere werknemers (55-64 jaar, 61,9 % in het derde kwartaal van 2015) en vrouwelijke deeltijdwerkers. In 2014 werkte 75,2 % van de vrouwen deeltijds, veruit het hoogste percentage in de EU, maar slechts 10 % van de vrouwen zou meer uren willen werken⁽⁴⁰⁾. Het hoge niveau van deeltijdwerk gaat hand in hand met een grote financiële afhankelijkheid van vrouwen, wat tot uiting komt in een grote pensioen- en totale loonkloof tussen mannen en vrouwen⁽⁴¹⁾.

⁽⁴⁰⁾ Dit cijfer ligt ver beneden het EU-gemiddelde van 26,8 %.

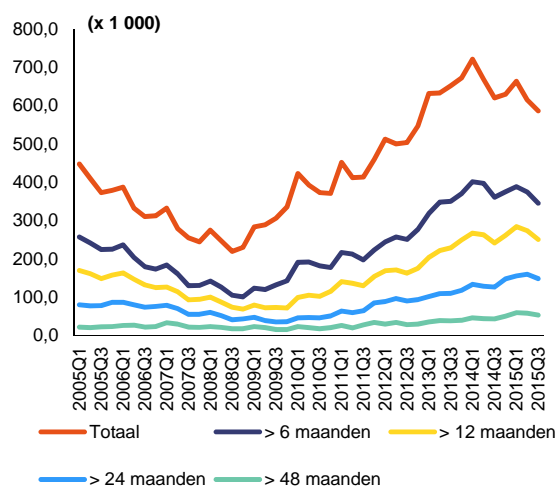
⁽⁴¹⁾ Nederland behoort tot de lidstaten met de grootste pensioen- en totale loonkloof tussen mannen en vrouwen in de EU (46 %) en heeft de op een na grootste totale loonkloof in de EU (49,1 %). De laatstgenoemde indicator geeft aan dat het gemiddelde aantal aan vrouwen betaalde uren per maand in Nederland veruit het laagste is in de EU. Dat heeft tot gevolg dat 47 % van alle vrouwen tussen 20 en 65 jaar niet economisch onafhankelijk zijn.

Grafiek 3.2.1: Voornaamste arbeidsmarktontwikkelingen



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Grafiek 3.2.2: Werkloosheid en langdurige werkloosheid



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Nederland heeft belangrijke arbeidsmarkthervormingen doorgevoerd waarmee werd beoogd de arbeidsparticipatie te verhogen en de financiële langetermijnhoudbaarheid van het socialezekerheidsstelsel te verbeteren. Ondanks deze recente hervormingen en een gematigd herstel van de arbeidsmarkt blijft de langdurige werkloosheid echter toenemen, vooral bij bepaalde groepen. Daarnaast neemt de segmentatie van de arbeidsmarkt tussen vaste contracten, tijdelijke contracten en zelfstandigenarbeid toe. Deze uitdagingen worden hierna in detail beschreven.

Langdurige werkloosheid

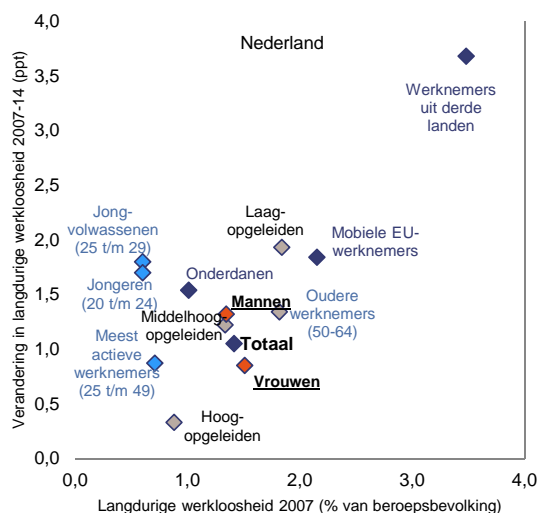
Hoewel het werkloosheidscijfer een daling heeft ingezet, blijft de langdurige werkloosheid stijgen. De langdurige werkloosheid in Nederland is toegenomen van 1,0 % in het derde kwartaal van 2009 tot 2,9 % in het derde kwartaal van 2015 (EU-28: 4,3 %). Tussen het derde kwartaal van 2013 en het derde kwartaal van 2015 is de langdurige werkloosheid met bijna 8 procentpunt gestegen tot 42,8 % van de totale werkloosheid (grafiek 3.2.2), maar daarmee ligt zij toch nog onder het EU-gemiddelde (48,2 %).

De recente stijging van de langdurige werkloosheid is zorgwekkend, ook al gaan in Nederland verhoudingsgewijs meer langdurig werklozen weer aan het werk dan in andere lidstaten. Van degenen die in 2013 langdurig werkloos waren, is binnen een jaar ongeveer 30 % opnieuw aan de slag gegaan, waarmee Nederland tot de best scorende landen van de 22 beschouwde EU-lidstaten behoort⁽⁴²⁾. Dit betekent dat de institutionele factoren waaraan de zwakke arbeidsdynamiek en de hoog blijvende langdurige werkloosheid doorgaans te wijten zijn, mogelijk minder relevant zijn voor Nederland. De langdurige werkloosheid kan de komende jaren weer geleidelijk gaan afnemen, mits er sprake is van een solide economische groei en een aanhoudende stijging van de werkgelegenheid.

Onder de langdurig werklozen zijn laagopgeleide werknemers, oudere werknemers en niet in de EU geboren immigranten oververtegenwoordigd. In 2013 waren 37 % van de langdurig werklozen laagopgeleide werknemers (die 23 % van de totale beroepsbevolking uitmaken), terwijl 39 % oudere werknemers (ouder dan 50 jaar, 29 % van de totale beroepsbevolking) en 8 % niet in de EU geboren immigranten (2 % van de totale beroepsbevolking) waren.

⁽⁴²⁾ Employment and Social Developments in Europe (ESDE) 2015, Europese Commissie.

Grafiek 3.2.3: Langdurige werkloosheid van specifieke groepen



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Ongeveer 40 % van de langdurig werklozen in Nederland is ouder dan 50 jaar. In een CPB-studie werd geconcludeerd dat de hogere langdurige werkloosheid onder oudere werknemers een structureel probleem is dat het gevolg is van de huidige kenmerken van de arbeidsmarkt, zoals het oplopen van ontslagbescherming met senioriteit, de verplichting tot doorbetaling van loon bij ziekte (maximaal twee jaar) en gunstige loonvoorwaarden voor oudere werknemers⁽⁴³⁾. Deze vaste praktijken oefenen opwaartse druk op de loonkosten voor oudere werknemers uit, waardoor het financieel minder aantrekkelijk is voor werkgevers om hen in dienst te nemen. De studie concludeert dat het onvermijdelijk is deze kenmerken van de arbeidsmarkt aan te pakken om verbetering te brengen in de situatie. Bovendien wordt minder vaak de hand gehouden aan de werkzoekplicht voor oudere werknemers en kansarmen⁽⁴⁴⁾.

De integratie van immigranten in de arbeidsmarkt vormt een belangrijke uitdaging. Het percentage niet in de EU geboren immigranten is in Nederland vrij hoog (8,6 % in 2014). Deze groep wordt gekenmerkt door een lage participatiegraad (58,9 % in 2014), een hoge

werkloosheidsgraad (14,4 % in 2014) en een hoge inactiviteitsgraad (32,2 % in 2014)⁽⁴⁵⁾. Op alle kwalificatieniveaus is de participatiegraad lager dan voor de autochtone bevolking. De binding met de arbeidsmarkt is bijzonder zwak onder vrouwen en jongeren. Nederland volgt geen doelgroepbenadering voor het arbeidsmarktbeleid. Het kabinet neemt daarentegen brede generieke maatregelen om belemmeringen voor het betreden van de arbeidsmarkt uit de weg te ruimen, zoals het organiseren van talencursussen, het aanbieden van kinderopvangvoorzieningen en het bieden van adequate woonomstandigheden.

Er kunnen diverse redenen worden onderkend voor de zwakke prestatie van niet in de EU geboren immigranten op de arbeidsmarkt. Zo is er onder meer sprake van een lager opleidingsniveau en een geringere taalvaardigheid⁽⁴⁶⁾. Ook de redenen om het land van herkomst te verlaten en de reden om naar het gastland te komen, zijn van invloed op de prestaties op de arbeidsmarkt; economische migranten presteren beter op de arbeidsmarkt dan vluchtelingen⁽⁴⁷⁾.

In 2015 kreeg Nederland te maken met een instroom van 56 900 vluchtelingen (bijna tweemaal zoveel als in 2014), maar de gevolgen daarvan voor de arbeidsmarkt en het socialezekerheidsstelsel zijn nog niet zichtbaar. Vanwege de duur van de asielpprocedure, waarbij zaken soms ook in hoger beroep worden behandeld, zal de rechtspositie van de meeste vluchtelingen maar in 2016 of zelfs pas in 2017 duidelijk worden. Teneinde de arbeidsmarktpositie van vluchtelingen en migranten te versterken, verdienen snelle toegang tot de arbeidsmarkt, erkenning van diploma's, onmiddellijke taalopleiding en maatregelen ter bestrijding van mogelijke discriminatie bijzondere aandacht. Gemiddeld genomen neemt de arbeidsparticipatie van personen die Nederland als vluchteling binnenkomen toe naarmate zij er langer verblijven. Dit betekent dat pas aangekomen migranten de

⁽⁴³⁾ De Graaf-Zijl, Van der Horst en Van Vuuren (2015), Langdurige werkloosheid, Afwachten én hervormen, CPB Policy Brief, 2015/11.

⁽⁴⁴⁾ Inspectie SZW (2013a), Voor wat hoort wat, Den Haag.

⁽⁴⁵⁾ Tegen een participatiegraad van 77,6 %, een werkloosheidsgraad van 6,7 % en een inactiviteitsgraad van 19,6 % voor de in Nederland geboren bevolking.

⁽⁴⁶⁾ In 2014 had 21 % van de immigranten van buiten de EU tertiair onderwijs genoten (tegen 31 % van de autochtone bevolking), terwijl 37 % enkel basisonderwijs had gevolgd (tegen 28 % van de autochtone bevolking).

⁽⁴⁷⁾ OESO (2015), Settling in: OECD Indicators of Immigrant Integration 2015.

potentiële beroepsbevolking op middellange en lange termijn kunnen doen aanzwellen⁽⁴⁸⁾, op voorwaarde dat hun integratie en arbeidsmarktparticipatie in een vroeg stadium worden ondersteund⁽⁴⁹⁾. Vluchtelingen mogen de arbeidsmarkt zes maanden na de aanvang van de asielpprocedure betreden (onder specifieke voorwaarden: zij mogen maximaal 24 weken per jaar werken) of zodra zij statushouder zijn, al bestaan er enige uitzonderingen voor werkstages en vrijwilligerswerk.

Belasting op arbeid

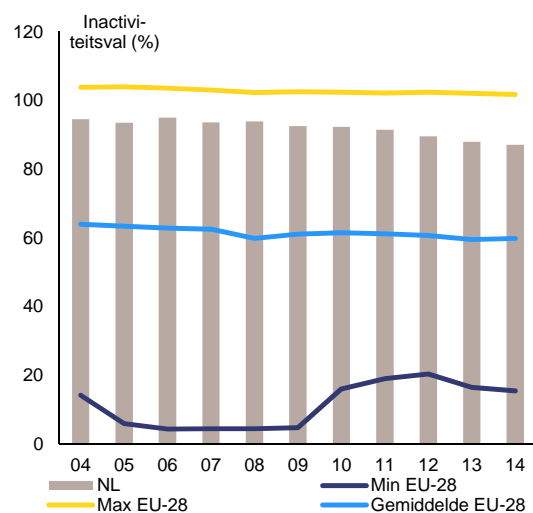
De opzet van het belasting- en uitkeringsstelsel in Nederland leidt tot vrij grote inactiviteits- en werkloosheidsvallen. De gemiddelde belastingwag is voor alle loonniveaus weliswaar kleiner dan gemiddeld in de EU het geval is, maar de totale gemiddelde lastendruk op arbeid is een van de hoogste in de EU als ook verplichte niet-fiscale afdrachten worden meegeteld (zie grafiek 3.1.1 in punt 3.1)⁽⁵⁰⁾. De hoge gemiddelde lastendruk op arbeid doet het nettoloon voor werknemers dalen en de loonkosten voor werkgevers stijgen. De inactiviteitsval voor laagbetaalden en de werkloosheidsval zijn vrij groot. De geleidelijke belastingmaatregelen waarmee werd beoogd werken lonend te maken, hebben evenwel tot een langzame maar gestage verkleining van deze vallen bijgedragen. Voor eenpersoonshuishoudens die in 2014 met 50 % van het gemiddelde loon moesten rondkomen, is de inactiviteitsval afgenomen van 95,1 % in 2006 tot 87,2 %, terwijl de werkloosheidsval is gedaald van 98 % in 2006 tot 93,7 %.

⁽⁴⁸⁾ Arbeidskrachtenenquête en speciale module 2008.

⁽⁴⁹⁾ Engbersen et al. (2015), Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten, WRR-Policy Brief 4, Den Haag: WRR.

⁽⁵⁰⁾ De in Nederland bestaande niet-fiscale verplichte afdrachten worden in het kader van collectieve arbeidsovereenkomsten door werkgevers en werknemers betaald aan pensioenfondsen onder particulier beheer en voor basiszorgverzekering aan een particuliere zorgverzekeraar.

Grafiek 3.2.4: Inactiviteitsval voor een eenverdiener met 50 % van het gemiddelde loon



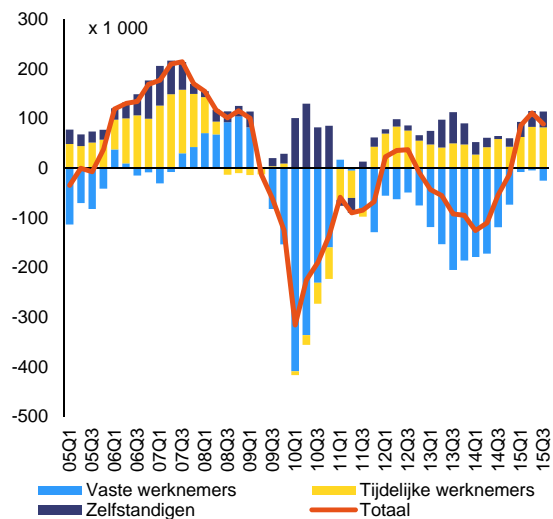
Bron: Europese Commissie.

Voor 2016 en 2017 is een vrij omvangrijk belastingpakket ingevoerd, dat tot een daling van de gemiddelde lastendruk op arbeid moet leiden (zie punt 3.1). Met name het lage-inkomensvoordeel – een loonkostensubsidie voor werkgevers die laagbetaalden in dienst nemen of hebben – zal waarschijnlijk een positief effect sorteren op de arbeidsvraag naar laagopgeleide werknemers. Deze maatregel is gebaseerd op het uurloon, waardoor het deadweight loss vrij beperkt blijft⁽⁵¹⁾.

Segmentatie van de arbeidsmarkt

De vrij bescheiden impact van de crisis op de arbeidsmarkt en de recente werkgelegenheidsgroei kunnen volledig worden toegeschreven aan een stijging van het aantal mensen met een tijdelijke arbeidsovereenkomst en van het aantal zelfstandigen. Sinds 2012 is hun aantal immers kwartaal na kwartaal toegenomen, terwijl het aantal werknemers in vast dienstverband is teruggelopen (grafiek 3.2.5).

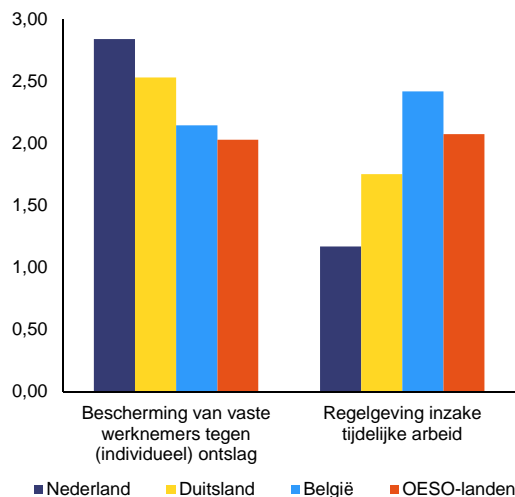
⁽⁵¹⁾ Eerdere loonkostenmaatregelen hadden doorgaans betrekking op het jaarlijks looninkomen, waardoor het werken van meer uren werd ontmoedigd. Daar komt nog bij dat, aangezien er veel in deeltijd wordt gewerkt, loonkostensubsidies op basis van het jaarinkomen tot grote deadweight losses kunnen leiden.

Grafiek 3.2.5: **Werkgelegenheid naar type, jaarlijkse veranderingen**

Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Hoewel het percentage tijdelijke contracten hoog is en nog steeds toeneemt, is de doorstroming van tijdelijk naar vast werk betrekkelijk beperkt. In tijden van arbeidsmarktherstel doet er zich gewoonlijk een toename van het aantal tijdelijke overeenkomsten voor, althans in een eerste fase. Dergelijke overeenkomsten kunnen worden gezien als potentiële opstap naar een vast contract. De transitiepercentages van tijdelijk naar vast werk in Nederland behoren evenwel tot de laagste in de EU. In 2013 bedroeg het transitiecijfer tussen tijdelijke en vaste contracten 12,3 %, waarmee het ver beneden het EU-gemiddelde van 22,7 % lag. Bovendien is het percentage tijdelijke overeenkomsten een van de hoogste in de EU en bestaat er in Nederland een vrij grote loonkloof tussen vaste en tijdelijke contracten ⁽⁵²⁾.

⁽⁵²⁾ Eurofound (2015), Recent developments in temporary employment: Employment growth, wages and transitions. Bureau voor publicaties van de Europese Unie, Luxemburg; IZA Policy Paper nr. 105 (augustus 2015), Precarious and less well paid? Wage differences between permanent and fixed-term contracts across the EU.

Grafiek 3.2.6: **OESO-indicatoren voor ontslagbeschermingswetgeving (2013)**

Schaal van 0 (minste beperkingen) tot 6 (meeste beperkingen).

Bron: OESO.

Het hoge en alsmaar oplopende percentage tijdelijke contracten moet worden gezien tegen de achtergrond van de grote verschillen in ontslagbeschermingswetgeving tussen tijdelijke en vaste overeenkomsten. De lage transitiepercentages van tijdelijke naar vaste contracten kunnen het gevolg zijn van een relatief strikte wettelijke bescherming van werknemers in vaste dienst en van de hoge kosten verbonden aan het door de werkgever te betalen ziekteverlof. Afgaande op de OESO-indicatoren voor ontslagbeschermingswetgeving bestaat er een groot verschil in regelgeving tussen vaste en tijdelijke contracten. Met name de bescherming tegen individueel ontslag is veel groter dan in de buurlanden en dan gemiddeld in de OESO het geval is (gewaardeerd op 2,8, tegen een OESO-gemiddelde van 2,03). Werknemers in tijdelijk dienstverband zijn daarentegen minder goed beschermd dan in de buurlanden en dan gemiddeld in de OESO het geval is (grafiek 3.2.6). In deze gegevens is nog geen rekening gehouden met de in 2015 in de wetgeving aangebrachte wijzigingen.

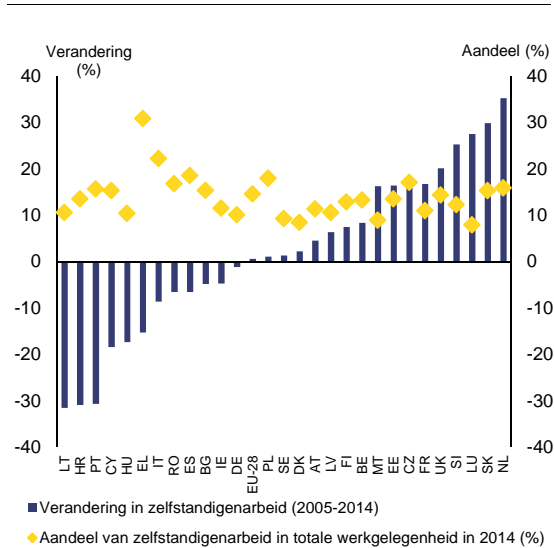
In juli 2015 zijn diverse maatregelen ingevoerd die de verschillen tussen vaste en tijdelijke overeenkomsten verkleinen ⁽⁵³⁾. Het aantal achtereenvolgende tijdelijke contracten wordt

⁽⁵³⁾ Wet Werk en Zekerheid, aangenomen op 10 juni 2014 door de Eerste Kamer van het parlement van Nederland.

beperkt tot drie, met een maximale duur van twee jaar, terwijl de wachttijd voor de vernieuwing van een tijdelijk contract na het aflopen van drie contracten of het verstrijken van twee jaar, is verlengd van drie tot zes maanden. Hoewel er tekenen zijn dat de maatregelen een aantal negatieve effecten hebben gesorteerd, zoals minder werkzekerheid, is het nog te vroeg om de impact ervan nu al te beoordelen en moeten de evaluaties van de komende jaren worden afgewacht.

De stijging van de werkgelegenheid was bijzonder uitgesproken bij zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers). Tussen 2005 en 2014 is het totale aantal zelfstandigen met 35 % toegenomen, de grootste stijging in de EU (grafiek 3.2.7). In 2014 namen zelfstandigen 15,9 % van de totale werkgelegenheid voor hun rekening, tegen een EU-gemiddelde van 14,6 %. De toename van de zelfstandigenarbeid is vooral toe te rekenen aan een stijging van het aantal zzp'ers (dat tussen 2005 en 2014 met 51 % is opgelopen), terwijl het aantal zelfstandigen met personeel met slechts 5 % is gegroeid.

Grafiek 3.2.7: Verandering in zelfstandigenarbeid en aandeel van de zelfstandigenarbeid in de totale werkgelegenheid



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Bij de snelle stijging van het aantal zzp'ers kunnen diverse macro-economische en institutionele factoren een rol spelen. De afgelopen tien jaar hebben technologische veranderingen en wijzigingen in de productiestructuur bijgedragen aan een expansie

van de dienstensector, waar zelfstandigenarbeid gangbaarder is. Daarnaast genoten zelfstandigen een gunstige fiscale behandeling, zoals met name een groot belastingvoordeel (de zelfstandigenaftrek) en een aftrekpost van 14 % op de fiscale winst voor kleine ondernemingen (de mkb-winstvrijstelling). Een CPB-studie duidt op een positief verband tussen ontwikkelingen in de fiscale behandeling en het aantal zelfstandigen⁽⁵⁴⁾. Bovendien is het zelfstandigen toegestaan lagere sociale premies en niet-fiscale afdrachten te betalen (waardoor zij hun diensten tegen lagere kosten kunnen aanbieden), omdat zij zelf kunnen uitmaken in hoeverre zij zich tegen de risico's van ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ouderdom verzekeren. Voor werkgevers is het financieel aantrekkelijk om zelfstandigen in te huren omdat laatstgenoemden niet onder de minimumloon- en ontslagbeschermingswetgeving vallen en evenmin recht hebben op door de werkgever betaald ziekteverlof.

Werknemers worden er duidelijk financieel toe aangemoedigd om als zelfstandigen aan de slag te gaan. Bij gelijke bruto loonkosten ontvangt een zzp'er met een modaal loon een nettoloon dat 12 % hoger ligt dan dat van een werknemer indien hij of zij particulier verzekerd is tegen ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ouderdom, en dat 23 % hoger is indien hij niet is verzekerd (grafiek 3.2.8, deel a). Daarnaast zijn er ook financiële stimulansen voor werkgevers om op zelfstandigen een beroep te doen. Bij een gelijk netto-inkomen bedragen de bruto loonkosten van een werknemer met een gemiddeld loon 84 % van het netto-inkomen, maar slechts 41 % voor een zzp'er die particulier verzekerd is tegen ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ouderdom, en 6 % voor een zzp'er die niet verzekerd is (grafiek 3.2.8, deel b).

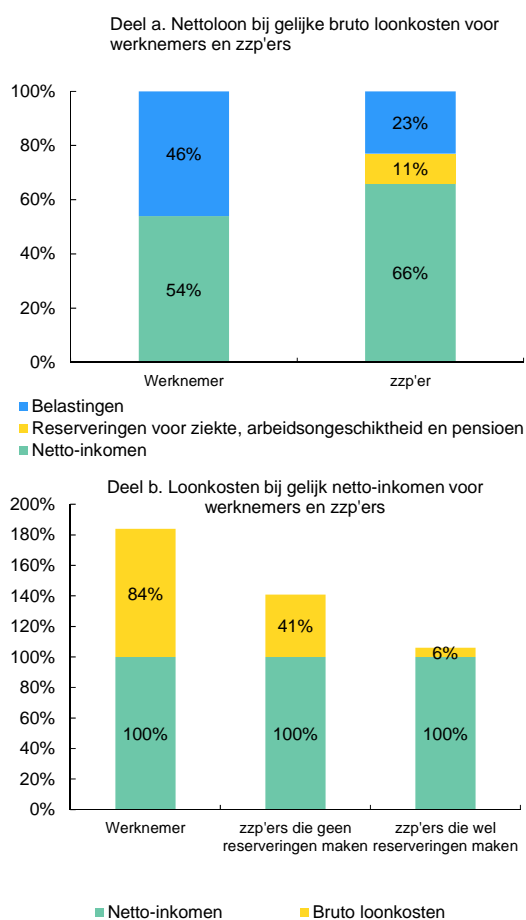
Uit een recente overheidsstudie blijkt dat fiscale faciliteiten voor zelfstandigen geen extra werkgelegenheid doen ontstaan⁽⁵⁵⁾. In de studie wordt opgemerkt dat fiscale en wettelijke stimuleringsmaatregelen voor zelfstandigen en werknemers tot verstoringen op de arbeidsmarkt leiden en dat de opkomst van zelfstandigenarbeid met een afname van de overheidsinkomsten en

⁽⁵⁴⁾ CPB Notitie, 21-2-2014, De Winstbox en de Wig.

⁽⁵⁵⁾ Ministerie van Financiën, 2015, IBO Zelfstandigen zonder personeel.

vermoedelijk een toename van de overheidsuitgaven gepaard gaat. De studie wijst ook uit dat er geen correlatie tussen zelfstandigenarbeid en innovatie bestaat.

Grafiek 3.2.8: **Nettoloon en loonkosten voor werknemers en zelfstandigen**



Bron: Ministerie van Financiën (2015), IBO Zelfstandigen zonder personeel.

Door de stijging van het aantal zelfstandigen kan het socialezekerheidsstelsel onder druk komen te staan, omdat de meeste zelfstandigen niet of slechts ten dele verzekerd zijn tegen de risico's van ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ouderdom⁽⁵⁶⁾. De snelle toename van zelfstandigenarbeid heeft het vermoeden doen ontstaan dat het bij tal van zulke contracten om schijnzelfstandigheid kan gaan⁽⁵⁷⁾.

⁽⁵⁶⁾ In 2013 was bijvoorbeeld slechts 33,2 % van de zzp'ers verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid (IBO ZZP, 2015).

⁽⁵⁷⁾ Onder dit begrip vallen niet alleen economisch afhankelijke zelfstandigen, maar ook werknemers die er door externe

In juni 2015 is dan ook de Wet aanpak schijnconstructies aangenomen om dergelijke praktijken te bestrijden. Deze wet combineert nieuwe bepalingen met wijzigingen in bestaande wetten ter voorkoming van fraude, waaronder schijnzelfstandigheid, en heeft ten doel werknemers beter te beschermen. Deze maatregelen moeten de hand helpen houden aan het wettelijk minimumloon (door te verduidelijken of bepaalde bedragen daarin kunnen worden opgenomen, dan wel daarop kunnen worden ingehouden, alsook door loonstrookjes transparanter te maken). Voorts breiden zij de aansprakelijkheid van de opdrachtgever of klant voor het door de werkgever betaalde loon uit tot in collectieve arbeidsovereenkomsten vastgelegde lonen, waarvan ten minste het deel dat met het wettelijk minimumloon overeenstemt, elektronisch moet worden uitbetaald. Zij verruimen tevens de bevoegdheden van de Inspectie SZW en maken een betere controle en monitoring van collectieve overeenkomsten mogelijk. Daarnaast voorzien zij in boeten voor sociale fraude.

De sociale dialoog in Nederland is zich geleidelijk aan het aanpassen aan de toename van het aantal zzp'ers. Zo had het sociaal akkoord van 2013 tussen het kabinet en de sociale partners voor het eerst ook betrekking op zzp'ers.

Sociale insluiting

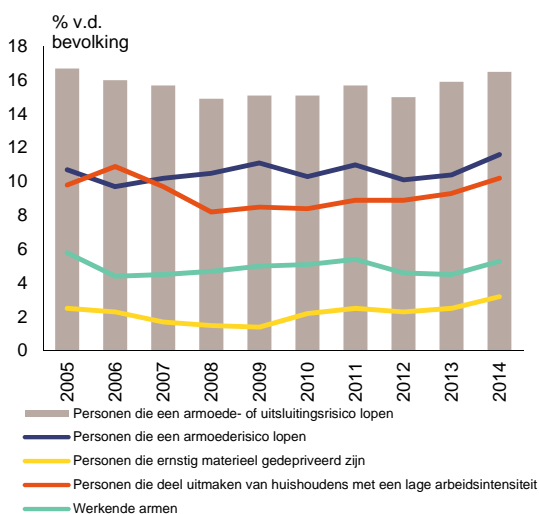
De armoedecijfers in Nederland zijn laag, maar laten een stijging zien en hebben hun hoogste peil in de afgelopen tien jaar bereikt. Het percentage personen dat een armoede- of uitsluitingsrisico loopt⁽⁵⁸⁾, is tussen 2013 en 2014 met 0,6 procentpunt gestegen, nl. van 15,9 % tot 16,5 % (grafiek 3.2.9). De armoede is vooral toegenomen bij groepen die al een groot armoederisico liepen, namelijk niet in de EU geboren immigranten en huishoudens met een

factoren toe worden gedwongen als zelfstandige te werken maar die liever als werknemer werkzaam zouden zijn.

⁽⁵⁸⁾ Het betreft het percentage personen dat: een armoederisico loopt, d.w.z. huishoudens met een equivalent besteedbaar inkomen (na sociale overdrachten en na pensioenen) van minder dan 60 % van het mediane nationale beschikbare inkomen van huishoudens, of ernstig materieel gedepriveerd is, of deel uitmaakt van een huishouden met een zeer lage arbeidsintensiteit.

(zeer) lage arbeidsintensiteit⁽⁵⁹⁾. Tussen 2008 en 2014 is het aantal mensen dat deel uitmaakt van huishoudens met een zeer geringe arbeidsintensiteit met 67 000 personen gestegen. Ook de armoede onder werkenden (5,3 %) is toegenomen, al ligt zij nog steeds ver onder het EU-gemiddelde. Dit probleem is het wijdst verbreid onder zelfstandigen: 13,2 % onder hen leeft in armoede. Zelfstandigen zijn kwetsbaarder voor armoede of sociale uitsluiting vanwege het gecombineerde effect van inkomensvolatiliteit en een beperkte dekking door socialezekerheidsvoorzieningen. De negatieve tendensen in de sociale situatie kunnen met een overgangseffect samenhangen. Vanaf 2015 is de verantwoordelijkheid voor groepen die verder van de arbeidsmarkt afstaan, immers naar de gemeenten overgeheveld. Er moet nog worden afgewacht welke sociale effecten van deze hervorming zullen uitgaan.

Grafiek 3.2.9: Armoede en sociale insluiting



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Onderwijs en vaardigheden

Nederland heeft een hoog percentage afgestudeerden in het tertiair onderwijs en uit de resultaten van internationale enquêtes blijkt dat de onderwijsprestaties goed zijn

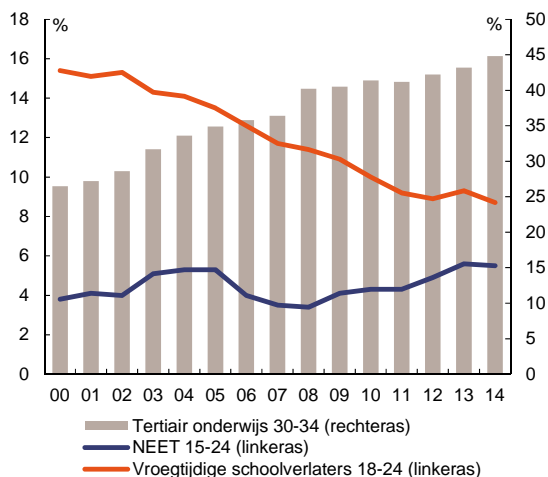
⁽⁵⁹⁾ Voor mensen die deel uitmaken van huishoudens met een zeer lage arbeidsintensiteit, is het armoederisicopercentage met 8,9 procentpunt gestegen, nl. van 39,8 % in 2013 tot 48,7 % in 2014. Voor niet in de EU geboren immigranten is dat percentage opgelopen van 20,8 % in 2013 tot 24,5 % in 2014.

(grafiek 3.2.10). Dat zijn belangrijke troeven, gezien het sterke verband tussen onderwijsresultaten, vaardigheidsniveaus, arbeidsproductiviteit en arbeidsmarktparticipatie (en -prestaties). Het percentage afgestudeerden in het tertiair onderwijs, waarvoor de nationale Europa 2020-doelstelling op 40 % is vastgesteld, bedroeg in 2014 44,6 % en ligt daarmee al hoger dan het genoemde streefcijfer. Het groter aantal afgestudeerden in het tertiair onderwijs is deels bewerkstelligd door studenten te begeleiden bij hun vakkenkeuze en door hen te stimuleren hun studie af te maken. Het competentieniveau op het gebied van wiskunde is sinds 2009 weliswaar enigszins afgenomen, maar het aandeel zwak presterende studenten is relatief laag in alle drie geteste gebieden (leesvaardigheid, wiskunde en wetenschappen). Er zijn maatregelen genomen om de kwaliteit van en het aanbod aan vakken in het hoger onderwijs te verbeteren. Zo is onder meer gezorgd voor een grotere differentiatie tussen cursussen voor en de begeleiding en selectie van toekomstige studenten⁽⁶⁰⁾. Voorts zijn in 2014 plannen goedgekeurd om talent in het lager en middelbaar onderwijs aan te moedigen⁽⁶¹⁾. Deze maatregelen omvatten steun voor onderwijs dat meer uitdaagt, steun voor onderwijs waarin bijzondere prestaties meer lonen, en steun voor onderwijs met beter toegeruste leraren. Deze maatregelen lijken veelbelovend, maar het is nog te vroeg om het langetermijneffect ervan te beoordelen.

⁽⁶⁰⁾ Wet Kwaliteit in verscheidenheid hoger onderwijs.

⁽⁶¹⁾ Ruim baan voor toptalent, 33 400 VIII, nr. 166. Brief van de Staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschap.

Grafiek 3.2.10: Onderwijsindicatoren



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Uit het onderzoek naar vaardigheden van volwassenen (PIAAC) blijkt dat de bekwaamheid van volwassenen in het lezen, rekenen en oplossen van problemen in technologierijke omgevingen ver boven het EU-gemiddelde ligt. Hoewel het percentage laaggeschoolde volwassenen relatief laag is, is de kloof tussen het opleidingsniveau en de reken-, lees- en schrijfvaardigheden van in Nederland en in het buitenland geboren personen groter dan het EU-gemiddelde. Dit duidt erop dat verdere actie geboden is om deze kloof te verkleinen en aldus de kansen voor een geslaagde integratie van de in het buitenland geboren bevolking in de arbeidsmarkt en in de samenleving in het algemeen te vergroten ⁽⁶²⁾.

Een gebrek aan ingenieurs en deskundigen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie (ICT) kan de aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt bemoeilijken en tevens afbreuk doen aan de prestaties op het gebied van innovatie. In 2015 ondervond ruim de helft (53 %) van de ondernemingen in Nederland die ICT-deskundigen in dienst wilden nemen, moeilijkheden bij het vervullen van hun vacatures ⁽⁶³⁾. Deze uitdaging is ten dele terug te voeren op het feit dat het aantal afgestudeerden in wetenschap en technologie niet is gestegen, omdat

⁽⁶²⁾ OESO (2013), "OECD Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills", OECD Publishing.

⁽⁶³⁾ Scorebord voor de digitale agenda, gebaseerd op Eurostat.

er niet genoeg jongeren, met inbegrip van vrouwen, zijn die zich tot een ICT-loopbaan aangetrokken voelen. Deze factor maakt deel uit van een bredere problematiek die voor meerdere wetenschappelijke en technische studies geldt, zoals tot uiting komt in de positie van Nederland (vijftiende onder de EU-lidstaten) wat de indicator "pas afgestudeerden in wetenschap en engineering per duizend leden van de bevolkingsgroep van 24- tot 34-jarigen" betreft. Nederland tracht met behulp van een breed scala aan programma's het feitelijke en potentiële tekort aan technologische en digitale vaardigheden terug te dringen. Zo is onlangs de Human Capital Agenda ICT-Innovatie gelanceerd met de bedoeling de vraag naar en het aanbod van ICT-deskundigen in de "topsectoren" op elkaar te doen aansluiten en een leven lang leren te stimuleren. Het is nog te vroeg om deze maatregel te beoordelen.

Voor nieuwe studenten die vanaf het academiejaar 2015/2016 hun studies aanvatten, is het nieuw sociaal leenstelsel ingevoerd in plaats van het vroegere stelsel van studiebeurzen. In het kader van dit nieuwe stelsel zullen studenten tegen lage rente leningen kunnen aangaan om hun studies te financieren. De aflossing van deze leningen zal afhangen van het inkomen van de student na het afstuderen. Het stelsel omvat speciale voorzieningen voor studenten uit minder draagkrachtige gezinnen. Hoewel het in het licht van de hoge particuliere opbrengst van hoger onderwijs uit theoretisch en empirisch oogpunt gerechtvaardigd lijkt de particuliere bijdragen aan het tertiair onderwijs te verhogen, geeft dit toch aanleiding tot bezorgdheid omtrent de toegankelijkheid van het hoger onderwijsstelsel.

De tenuitvoerlegging van de hervorming ter bevordering van inclusief onderwijs voor kinderen met bijzondere behoeften lijkt een hele uitdaging te vormen. Sinds augustus 2014 moeten scholen passend onderwijs aanbieden aan leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. Uit sommige verslagen van belanghebbenden ⁽⁶⁴⁾ blijkt dat er sprake is van onvoldoende coördinatie tussen scholen, van onbekendheid met bepaalde handicaps of beperkingen, of van leerlingen die geen passende school vinden, waardoor meer

⁽⁶⁴⁾ Balans, Steunpunt passend onderwijs, Kinderombudsman.

wordt gespiegeld. Volgens ongeveer 70 % van de schoolhoofden heeft de kwaliteit van het verstrekte onderwijs te lijden onder een gebrek aan gekwalificeerde of competente leraren en aan leraren die in staat zijn aan studenten met bijzondere behoeften les te geven. Het ministerie is zich bewust van deze problemen en heeft reeds maatregelen getroffen, zoals het bieden van ondersteuning (via onderwijsconsulenten) en de oprichting van een nationale bemiddelingscommissie. Het is de bedoeling om tegen 2020 elke leerling de nodige ondersteuning te bieden binnen drie maanden na de constatering van de bijzondere behoefte.

In 2014 zijn diverse initiatieven ontplooid met het oog op het bieden van meer mogelijkheden voor werkplekleren in het kader van beroepsonderwijs en -opleidingsprogramma's.

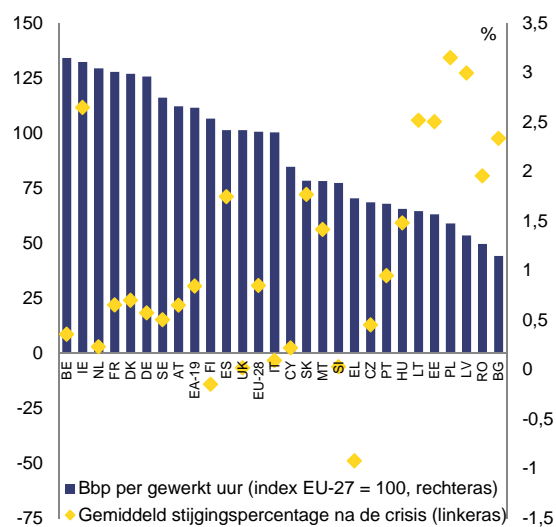
Tevens is bijzondere aandacht geschonken aan het verbeteren van de algemene kwaliteit van het onderwijs, aan het stimuleren van werkgevers om in meer en kwalitatief betere stageplaatsen te voorzien, en aan het bieden van meer mogelijkheden voor de persoonlijke ontwikkeling van studenten, onder andere door meer werk te maken van het voorkomen van schooluitval. Verwacht wordt dat verdere veranderingen zullen worden doorgevoerd om in het kader van beroepsonderwijs en -opleidingsprogramma's meer werkplekleren aan te kunnen bieden. Vanaf 2015 zal 400 miljoen EUR beschikbaar komen uit investerings- en prestatiebudgetten die zijn gecreëerd in het kader van de kwaliteitsafspraken in het middelbaar beroepsonderwijs.

3.3. AANJAGERS VAN DE GROEI

Productiviteitsontwikkelingen

Nederland combineert een zeer hoge productiviteit met een zeer lage productiviteitsgroei na de crisis⁽⁶⁵⁾. Productiviteit is een van de drie stuwende krachten van de economische groei, samen met arbeids- en kapitaalinputs. Uit grafiek 3.3.1 blijkt dat Nederland met een productiviteit (gemeten als het bbp per gewerkt uur) van circa 30 % boven het EU-gemiddelde op de derde plaats komt na België en Ierland. Sinds 2008 bedraagt het gemiddelde jaarlijkse groeicijfer van het bbp per gewerkt uur echter slechts 0,2 %. Anders dan in tal van andere eurozonelidstaten, en vooral dan in de Verenigde Staten, is de totale factorproductiviteit, een maatstaf voor de technologische dynamiek van de economie op lange termijn, tussen 2008 en 2014 afgenomen⁽⁶⁶⁾.

Grafiek 3.3.1: Bbp per gewerkt uur (2014)



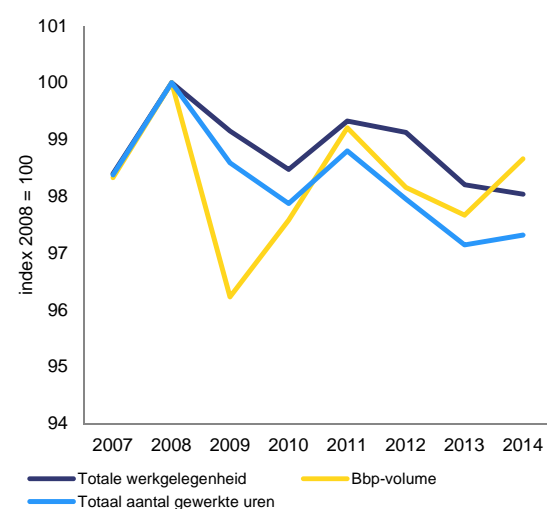
Internationale vergelijking op basis van KKS; de stijging (rechteras) wordt weergegeven in de vorm van samengestelde gemiddelde stijgingspercentages.

Bron: Europese Commissie (Ameco).

De lage productiviteitsgroei is enkel in de eerste jaren van de economische crisis aan het hamsteren van arbeid toe te schrijven. Tussen 2009 en 2011 werd de productiviteitsgroei sterk

beïnvloed door het hamsteren van arbeid. Vanaf 2011 lieten het bbp en de werkgelegenheid (zowel in uren als in personen) een parallelle ontwikkeling zien, wat duidt op een lage groei van de arbeidsproductiviteit (grafiek 3.3.2). Pas in 2014 ging het bbp per gewerkt uur weer de hoogte in, na een lange periode van stagnatie.

Grafiek 3.3.2: Hamsteren van arbeid in de beginfase van de crisis



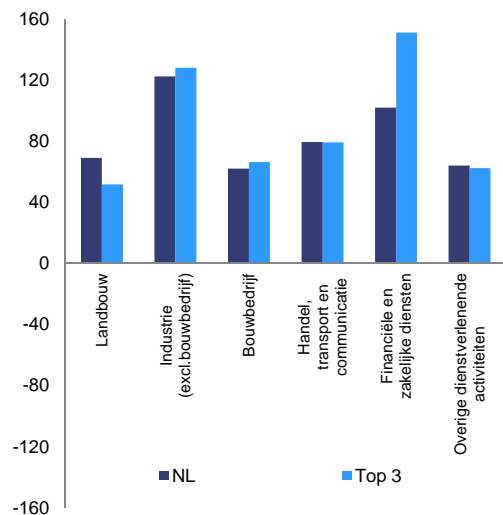
Bron: Europese Commissie (Ameco).

Ondernemingen behoren weliswaar in tal van sectoren tot de meest productieve in de eurozone, maar in de sector van de financiële diensten kan er nog een inhaalbeweging worden gemaakt. Uit sectoraal perspectief is er sprake van een hoge productiviteit in grondstoffenrijke en kapitaalintensieve industrieën, wat afsteekt bij het lage productiviteitspeil in de (niet-financiële) diensten en het landbouwbedrijf. Grafiek 3.3.4 toont het productiviteitspeil dat in 2014 voor verschillende bedrijfstakken is waargenomen. De grafiek toont ook het relatieve sectorale productiviteitspeil van de best presterende eurozonelanden (hier gedefinieerd als het gemiddelde van de top drie van de eurozonelidstaten in elke bedrijfstak). Nederland blijkt het in tal van sectoren bijna even goed of beter te doen dan de Europese frontiers; alleen in de financiële en zakelijke diensten kan er nog een inhaalbeweging ten opzichte van de best presterende Europese landen worden gemaakt.

⁽⁶⁵⁾ Zie Europese Commissie (2015), Single Market Integration and Competitiveness in the EU and its Member States, SWD(2015) 203, en met name de grafieken 2.11, 2.13, 2.16, 2.17, 2.18, 2.20 en 3.18 tot en met 3.23.

⁽⁶⁶⁾ De totale factorproductiviteit kan worden gezien als de restcomponent van de economische groei die niet door arbeids- en kapitaalinputs kan worden verklaard.

Grafiek 3.3.3: Productiviteit per sector (2014)



De productiviteit is gelijk aan de bruto toegevoegde waarde per werknemer tegen constante prijzen. Als ijkpunt fungeert het gemiddelde van de drie best presterende lidstaten van de eurozone. De steekproef is beperkt tot de eurozonelanden om wisselkoerseffecten te vermijden.

Bron: Europese Commissie (Ameco).

Innovatiebeleid: uitdagingen

Nederland laat een minder gunstige ontwikkeling dan de Scandinavische landen en de Verenigde Staten zien met betrekking tot een aantal drijvende krachten achter het concurrentievermogen, zoals onder meer productiviteitsgroei, innovatie en O&O, ontwikkeling van ICT-vaardigheden en integratie van digitale technologieën, met name in het mkb⁽⁶⁷⁾. Dit brengt een aantal uitdagingen op langere termijn op het gebied van de productiviteit en het concurrentievermogen van de economie met zich mee en maakt tevens duidelijk dat er verder werk moet worden gemaakt van het verbeteren van de randvoorwaarden, het aanmoedigen van de invoering van nieuwe technologie en het stimuleren van innovatie. Degelijke randvoorwaarden, zoals kwaliteitsonderwijs en goed functionerende product- en arbeidsmarkten, zijn van essentieel belang voor de productiviteitsgroei. Hoewel Nederland goed scoort wat faillissementsprocedures en regulering van

⁽⁶⁷⁾ Zo verkoopt slechts 17 % van de mkb-bedrijven via internet en zendt maar 15 % van de ondernemingen elektronische facturen, ook al winkelt en bankiert respectievelijk 76 % en 91 % van de consumenten online. Zie <http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/desi>.

productmarkten betreft, zijn er tekenen dat de vrij strikte ontslagbeschermingswetgeving voor vaste werknemers met een zekere anciënniteit via het van deze wetgeving uitgaande effect op het personeelsverloop een rem kan zetten op de productiviteitsgroei⁽⁶⁸⁾. Nederland is een van de weinige lidstaten waar de reallocatie van arbeid een negatieve bijdrage levert aan de productiviteitsgroei⁽⁶⁹⁾.

De Nederlandse publieke onderzoeksbasis is van mondiale kwaliteit, maar het onderzoeken en innovatiesysteem (O&I-systeem) tracht nog steeds extra investeringen uit het bedrijfsleven aan te trekken. Nederland is een wereldspeler wat de kwaliteit van zijn publieke onderzoeksbasis betreft: 16,4 % van zijn wetenschappelijke publicaties behoren tot de 10 % meest geciteerde ter wereld. De efficiëntie en de hoge kwaliteit van het O&I-systeem hebben het potentieel om als hefboom te fungeren voor het losweken van extra O&I-investeringen uit het bedrijfsleven⁽⁷⁰⁾. Met de in 2011 ingevoerde topsectorenaanpak wordt deze uitdaging aangegaan door de samenwerking tussen wetenschap en bedrijfsleven uit te breiden. Deze aanpak wordt aangevuld met O&O-steun door middel van fiscale stimuleringsregelingen⁽⁷¹⁾, een innovatiefonds⁽⁷²⁾

⁽⁶⁸⁾ Andrews, Criscuolo en Gal (2015), Frontier firms, technology diffusion and public policy: micro-evidence from OECD countries, OECD future of productivity main background papers. De auteurs maken gebruik van een databank van de geharmoniseerde productiviteit op ondernemingsniveau die de best presterende ondernemingen in 23 OESO-lidstaten bestrijkt en isoleren de productiviteitsgroei aan de frontier van de productiviteitsgroei in niet-frontierbedrijven en alle andere ondernemingen op basis van de STAN-databank van de OESO. Zij tonen aan dat de potentiële arbeidsproductiviteit in Nederland met tien procent naar omhoog kan door de ontslagbescherming minder strikt te maken.

⁽⁶⁹⁾ Dit blijkt uit een shift-shareanalyse van Ameco-gegevens over de periode 2000-2014 en is ook gedocumenteerd door de OESO, zie Molnar en Chalaux (2015), Recent trends in productivity in China: shift-share analysis of labour productivity growth and the evolution of the productivity gap, OECD Economics Department Working Papers, nr. 122. Figuur 1, blz. 8 in <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5js1j15rj5zt.pdf?expires=1454064978&id=id&accname=guest&checksum=31F5211ED3F8C215B6C91F57C685361B>.

⁽⁷⁰⁾ Qua publiek-private samenwerking in O&O doet Nederland het vrij goed in een EU-vergelijking (derde plaats) met 0,083 % van de overheidsuitgaven dat door de particuliere sector wordt gefinancierd, tegen een EU-gemiddelde van 0,051 %.

⁽⁷¹⁾ De afdrachtvermindering voor O&O-loonkosten (WBSO), de Research & Development Aftrek (RDA) en de belastingvermindering voor innovatie (Innovatiebox).

en de Nationale Wetenschapsagenda, waarmee het kabinet de samenwerking tussen universiteiten en de bedrijfssector tracht te intensiveren. In 2016 worden twee bestaande belastingfaciliteiten (de WBSO en de RDA) samengevoegd, wat een betere toegankelijkheid voor het mkb moet waarborgen en nieuwe spelers ertoe moet aanzetten O&O-activiteiten te ondersteunen.

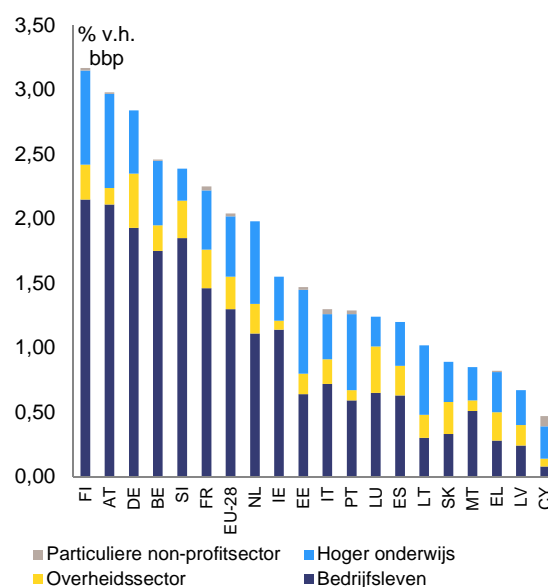
De O&O-intensiteit ligt lager dan het EU-gemiddelde en onder de Europa 2020-doelstellingen. Ondanks de geleverde inspanning met het oog op de introductie van een geïntegreerd innovatiebeleid heeft de totale O&O-intensiteit zich op zowat 2 % van het bbp gestabiliseerd, waarmee zij ver onder de Europa 2020-doelstelling van 2,5 % van het bbp en tevens onder het EU-gemiddelde ligt ⁽⁷³⁾. Met 0,86 % van het bbp in 2014 zijn de publieke O&O-uitgaven lager dan in andere lidstaten met een vergelijkbaar onderwijsniveau en een vergelijkbare economische ontwikkeling (Denemarken, Zweden en Duitsland). Bovendien wordt verwacht dat de totale overheidssteun voor O&O en innovatie zal teruglopen van 0,94 % van het bbp in 2014 tot 0,77 % in 2019, in termen van zowel directe steun als fiscale stimuleringsmaatregelen ⁽⁷⁴⁾. In 2014 hebben de O&O-uitgaven van het bedrijfsleven zich gestabiliseerd op 1,11 % van het bbp, tegen een EU-gemiddelde van 1,30 %. Dat is reden tot zorg omdat aan de "kennisfrontier" productiviteitsverbeteringen doorgaans toe te schrijven zijn aan O&O en innovatie.

⁽⁷²⁾ Het Innovatiefonds MBK+ zal blijven voortbestaan als onderdeel van het nieuwe Toekomstfonds.

⁽⁷³⁾ In de landspecifieke Europa 2020-doelstelling voor O&O van 2,5 % van het bbp is rekening gehouden met de op diensten gerichte economische structuur van Nederland.

⁽⁷⁴⁾ Rathenau Instituut (2015), Total Investment in Research and Innovation (TWIN) 2013-2019. Zie <https://www.rathenau.nl/en/node/98>

Grafiek 3.3.4: O&O-uitgaven per sector (2014)



Bron: Europese Commissie (Eurostat).

De octrooiaanvragen zijn sterk gedaald in vergelijking met het gemiddelde niveau van vóór de crisis, hetgeen in schril contrast staat met de tendensen in sommige andere landen. Hoewel het aantal octrooiaanvragen per miljoen inwoners vrij groot is, is het toch licht afgenomen. Het percentage octrooien dat met sleuteltechnologieën verband houdt, laat voor Nederland een langzame daling zien: het is teruggelopen van bijna 3 % van alle octrooien begin jaren 2000 tot minder dan 2 % in 2011 ⁽⁷⁵⁾.

Toegang tot financiering

De financieringsvoorwaarden tonen tekenen van verbetering. De afbouw van de schuldhefboom in de financiële sector en de geringere kredietvraag hebben tot een daling van de kredietgroei geleid (zie ook punt 2.2). Hoewel met name het midden- en kleinbedrijf (mkb) nog steeds melding maakt van problemen bij het verkrijgen van bankkredieten, lijkt er zich volgens de meest recente SAFE-enquête van de ECB en de Commissie toch een verbetering van de

⁽⁷⁵⁾ Voor nadere bijzonderheden, zie Europese Commissie (2015), Key Enabling Technologies (KETs) Observatory, First annual report, mei 2015. De zes geanalyseerde sleuteltechnologieën zijn: geavanceerde materialen, nanotechnologie, micro- en nano-elektronica, industriële biotechnologie, fotonica en geavanceerde productietechnologie.

kredietvoorwaarden af te tekenen⁽⁷⁶⁾. Uit de enquête bleek immers dat voor het eerst meer dan 50 % van de ondervraagde mkb-bedrijven toegang tot financiering als zijnde van weinig belang voor de onderneming bestempelden. Bovendien meldde een groot aantal mkb-bedrijven toenemende winsten en afnemende rente-uitgaven. Hoewel het berekende percentage geweigerde leningen lager was dan eerdere jaren, lag het met 25 % nog steeds op een hoog niveau en was het het hoogste in de EU.

Er zijn diverse maatregelen genomen om de toegang tot financiering te faciliteren. Het betreft onder meer microkredieten via Qredits⁽⁷⁷⁾ en garantieregelingen⁽⁷⁸⁾. De overheid neemt ook deel in durfkapitaal voor jonge innovatieve ondernemingen (SEED-regeling). Daarnaast heeft zij een Investeringsfaciliteit Business Angels opgezet, terwijl het Nederlands Investerings Agentschap (NIA) dienst doet als verbindingsorgaan tussen ondernemers en het Europees Fonds voor strategische investeringen (EFSI). Tot slot is in 2015 de Nationale Financieringswijzer opgezet. Dit is een internetportaal waar ondernemers de nodige kennis, vaardigheden en netwerken kunnen vinden om financiering te verkrijgen.

Kwaliteit van de overheidsdiensten

De kwaliteit en de efficiëntie van de overheidsdiensten zijn vrij goed, zowel in vergelijking met de EU als met derde landen. Volgens de wereldwijde bestuursindicatoren (Worldwide Governance Indicators) van de Wereldbank behoort Nederland immers tot de best presterende landen wat de effectiviteit van het overheidsapparaat betreft⁽⁷⁹⁾. Er is sprake van een lichte regeldruk van de overheid. Tevens bestaat er

een kader voor de systematische beoordeling van het effect van nieuw beleid en nieuwe wetgeving: het Adviescollege toetsing regeldruk (Actal), waarvan het mandaat is verlengd tot 2017. Na te hebben nagegaan welk effect het adviescollege heeft gesorteerd, zal het kabinet in 2017 beslissen over het voortbestaan of de opheffing van het Actal. In 2017 zullen alle ondernemingen het recht hebben online met de overheidsdiensten te communiceren en zaken te doen. Volgens de plannen zal tegen 2017 een verlaging met 2,5 miljard EUR van de regeldruk voor bedrijven, burgers en professionals worden gerealiseerd door nieuwe regels tot herziening of afschaffing van bestaande regels in te voeren⁽⁸⁰⁾.

Nederland doet het goed op de meeste belangrijke interactiepunten tussen bedrijfsleven en overheidsdiensten, behalve wat vergoedingen voor specifieke administratieve procedures betreft. Nederland presteert beter dan de meeste andere EU-lidstaten op het gebied van startersvoorwaarden, zoals onder meer de tijd die nodig is om een bedrijf op te richten en het volgestort minimumkapitaal dat daartoe is vereist, wat ertoe heeft bijgedragen dat het aantal starters de afgelopen jaren is toegenomen. Ook de uitvoeren invoerprocedures nemen veel minder tijd in beslag dan in de rest van de EU. Daartegenover staat echter dat diverse vergoedingen voor specifieke administratieve procedures hoger zijn dan het EU-gemiddelde. Met 375 EUR liggen de kosten om een bedrijf te starten nog steeds hoger dan het EU-gemiddelde (312,86 EUR) en zijn zij ver verwijderd van de doelstelling van de Single Business Act (100 EUR). Hetzelfde geldt voor de kosten voor de overdracht van vastgoed (6,1 % van de vastgoedwaarde, tegen een EU-gemiddelde van 4,45 %) en voor het afdwingen van de naleving van contracten (23,9 % van de vordering, tegen een EU-gemiddelde van 21,54 %)⁽⁸¹⁾. Tot slot blijkt uit het verslag Doing Business 2016 van de Wereldbank dat de procedure voor het verkrijgen van een bouwvergunning omslachtig blijft,

⁽⁷⁶⁾ <http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys/>

⁽⁷⁷⁾ Qredits Microfinanciering Nederland is een door de overheid ondersteunde organisatie zonder winstoogmerk, zie <http://qredits.com/>

⁽⁷⁸⁾ Garantie Ondernemingsfinanciering (GO), Borgstelling MKB-kredieten (BMKB), Groeifaciliteit en Toekomstfonds (structurele financiering voor O&O en innovatieve ondernemingen).

⁽⁷⁹⁾ Volgens de overheidsefficiëntie-indicator van de Wereldbank, die de perceptie van de kwaliteit van de overheidsdiensten, de capaciteit van het ambtenarenapparaat en de onafhankelijkheid ervan van politieke druk, en de kwaliteit van de beleidsvorming meet, scoort Nederland veel beter dan het EU-gemiddelde en behoort het tot de best presterende landen ter wereld.

⁽⁸⁰⁾ Goed geregeld, een verantwoorde vermindering van regeldruk 2012-2017 (2013), Kamerbrief.

⁽⁸¹⁾ SBA-Factsheet 2015 - Nederland, beschikbaar op: http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review/files/countries-sheets/2015/netherlands_nl.pdf.

aangezien Nederland op de vijfentachtigste plaats komt van de 189 beschouwde economieën ⁽⁸²⁾.

Overheidsopdrachten

Het aantal volgens EU-regels gepubliceerde aanbestedingen ligt ver onder het EU-gemiddelde, maar de concurrentie tussen inschrijvers is groot en er wordt vaak van elektronische aanbestedingen gebruikgemaakt.

De volgens EU-regels door Nederland gepubliceerde aanbestedingen vertegenwoordigden in 2014 2 % van het bbp, tegen 4,4 % voor een gemiddelde EU-lidstaat. Een vermeerdering van de waarde van EU-breed gepubliceerde opdrachten zou extra kansen creëren voor Europese ondernemingen in andere lidstaten ⁽⁸³⁾. De kwaliteit van de rapportage laat te wensen over, aangezien 75 % van de in 2015 EU-breed gepubliceerde openbare aanbestedingen geen informatie over de waarde ervan bevatte. Daartegenover staat dat Nederland een van de best presterende landen is wat elektronische aanbestedingen en het garanderen van een grote concurrentie tussen inschrijvers betreft. In 2015 bedroeg het percentage op basis van één enkele offerte gegunde opdrachten in Nederland 12 %, waarmee het onder het EU-gemiddelde van 21 % lag, wat ook het geval was in Ierland, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken.

⁽⁸²⁾ Wereldbank, Doing Business 2016.

⁽⁸³⁾ Daarbij moet worden benadrukt dat een lage waarde ten opzichte van het bbp niet betekent dat de regels niet worden gerespecteerd, maar gewoon dat andere lidstaten aanbestedingen publiceren die een hoger percentage van hun economie vertegenwoordigen.

3.4. ENERGIE, VERVOER EN KLIMAATBELEID

Broeikasgasemissiedoelstellingen zullen naar verwachting worden gehaald, maar voor het energie- en klimaatbeleid blijven de doelstellingen voor hernieuwbare energie en energie-efficiëntie belangrijke uitdagingen voor Nederland. In het kader van de beschikking inzake de verdeling van de inspanningen (ESD) moet Nederland zijn broeikasgasemissies die niet onder de EU-emissiehandelsregeling vallen, tegen 2020 met 16 % verminderen ten opzichte van 2005. Emissies uit sectoren die niet onder de emissiehandelsregeling vallen, zijn tussen 2005 en 2014 gedaald met 23 %. Rekening houdende met het bestaande beleid lijken de recentste prognoses erop te wijzen dat Nederland deze doelstelling met 5 % zal overtreffen. Daartegenover staat dat er onvoldoende vooruitgang is wat betreft het behalen van doelstellingen voor hernieuwbare energie en energie-efficiëntie (zie de Europa 2020-tabel in de bijlage), die bijzonder belangrijk zijn in het licht van de vermindering van de gaswinning.

Nederland ligt niet op koers om zijn 2020-doelstelling inzake hernieuwbare energie te bereiken. Deze doelstelling inzake hernieuwbare energie (d.w.z. energie uit hernieuwbare energiebronnen als aandeel van het bruto-eindverbruik van energie) is voor 2020 op 14 % bepaald. Door de daling van de gaswinning neemt het belang van hernieuwbare energiebronnen toe, omdat hiermee de afhankelijkheid van energie-invoer kan worden beperkt. Nederland heeft zijn eerste tussentijdse doelstelling niet gehaald (4,4 % in 2011/2012 tegenover een streefcijfer van 4,7 %) en uit de laatste gegevens voor 2014 blijkt dat het evenmin zijn tweede tussentijdse doelstelling haalde (5,0 % in 2013/2014 tegenover een streefcijfer van 5,9 %). Volgens de Nationale Energieverkenning 2015 zal met de huidige maatregelen de Europa 2020-doelstelling niet volledig worden gehaald.

Voorts dreigt Nederland zijn doelstelling inzake energie-efficiëntie voor primaire energie niet te halen. Voor Nederland bedraagt de Europa 2020-doelstelling inzake energie-efficiëntie 60,7 Mtoe uitgedrukt in primair energieverbruik en 52,2 Mtoe uitgedrukt in eindverbruik van energie. Zal Nederland hoogstwaarschijnlijk zijn doelstelling inzake eindverbruik van energie wel halen, dan is zijn doelstelling inzake primaire energie-efficiëntie

een stevigere uitdaging⁽⁸⁴⁾. In het kader van het Energieakkoord voor duurzame groei heeft Nederland een aantal bijkomende maatregelen genomen om de energie-efficiëntie te verbeteren⁽⁸⁵⁾. Een deel van de afgesproken maatregelen is in wetgeving omgezet, maar andere maatregelen zijn niet-bindend, hetgeen betekent dat hun bijdrage aan het bereiken van de doelstelling niet gegarandeerd is.

Uit de bevindingen van een voortgangsrapport uit 2016⁽⁸⁶⁾ over het nationale Energieakkoord voor duurzame groei⁽⁸⁷⁾ blijkt dat het nog steeds haalbaar is om de 2020-doelstellingen inzake hernieuwbare energie en energie-efficiëntie te bereiken. Er is namelijk volledige overeenstemming bereikt tussen alle bij deze bijkomende maatregelen betrokken partijen, met inbegrip van een actieplan voor de productie van windenergie en subsidies voor kleinschalige projecten voor hernieuwbare energie.

De energieafhankelijkheid zal naar verwachting toenemen. Petroleumproducten waren in 2013 goed voor 41,9 % van het energieverbruik in Nederland (EU28: 33 %), terwijl het aandeel kernenergie 0,9 % (EU28: 14 %) bedroeg en dat van hernieuwbare energie 4,8 % (EU28: 15 %). Gas dekt een hoger aandeel van het energieverbruik dan in andere Europese lidstaten (Nederland 41,8 %, EU 23 % in 2013)⁽⁸⁸⁾. In 2014 werden de Nederlandse energiebehoeften voor 66,2 % binnenlands gedekt; de rest werd ingevoerd. De Nederlandse afhankelijkheid van invoer van totale fossiele brandstoffen mag dan in zijn algemeenheid laag zijn (dankzij de binnenlandse gaswinning), toch is de afhankelijkheid van de invoer van petroleumproducten zeer hoog. De afhankelijkheid van gasinvoer zal de komende 20 jaar naar verwachting toenemen, omdat de binnenlandse gaswinning zal afnemen door zorgen over aardbevingen in Groningen (zie deel 1). Naast de gevolgen voor de begroting werkt de daling van de binnenlandse gaswinning sterk ongunstig uit op de

⁽⁸⁴⁾ https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/1_EEprogress_report.pdf

⁽⁸⁵⁾ Voor een overzicht van deze maatregelen, zie <http://afsprakengestart.energieakkoordser.nl/>

⁽⁸⁶⁾ SER Energieakkoord voor duurzame groei.

⁽⁸⁷⁾ <http://www.energieakkoordser.nl/energieakkoord.aspx>

⁽⁸⁸⁾ Zie SWD (2015) 241 <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015SC0241>

energiebevoorrading van het land en zijn afhankelijkheid van energie-invoer. Het beleid inzake gaswinning en de ruimere energiestrategie voor de periode vanaf 2016 liggen nog niet vast.

gebied van infrastructuur hebben de verkeersstromen aanzienlijk verbeterd, maar verdere maatregelen zijn niet genomen.

Een meer circulaire economie en betere hulpbronnefficiëntie zouden investeringen stimuleren. Een en ander zou zowel op korte als op lange termijn voordelen opleveren voor de economie, het milieu en de werkgelegenheid ⁽⁸⁹⁾. Nederland mag dan binnen de EU het beste presteren inzake hulpbronnenproductiviteit (d.w.z. hoe efficiënt de economie materiële hulpbronnen gebruikt om welvaart te creëren), met 3,82 EUR/kg (EU-gemiddelde: 1,95) in 2014 ⁽⁹⁰⁾, toch blijft de sterke afhankelijkheid van ingevoerde grondstoffen een punt van zorg. Nederland behoort tot de leiders wat betreft het gebruik van milieuheffingen (3,31 % van het bbp aan ontvangsten tegenover 2,45 % in de EU (gegevens over 2013)) ⁽⁹¹⁾.

Het vervoersbeleid is succesvol gebleken bij het ondersteunen van de keuze voor schonere auto's. De gemiddelde efficiëntie van alle nieuw verkochte auto's in 2013 was bij de hoogste van alle lidstaten. Maar dit succes had een aanzienlijke kostprijs voor de begroting ⁽⁹²⁾, hetgeen heeft bijgedragen tot het besluit om de fiscale steun nog meer toe te spitsen op de meest innovatieve voertuigen met de laagste emissies. Een van deze beleidsdoelstellingen is ook dat tegen 2035 alle nieuwe auto's (met inbegrip van plug-in hybrides) in staat zijn zero-emissie te rijden of oplaadbaar zijn ⁽⁹³⁾.

Verkeerscongestie is nog steeds aanzienlijk, ook al is deze afgenomen ⁽⁹⁴⁾ De congestie blijft groot zowel binnen de stedelijke agglomeraties steden als op de belangrijkste verbindingen tussen de steden, met kosten voor economie, gezondheid en milieu tot gevolg. Recente ontwikkelingen op het

⁽⁸⁹⁾ Jaarlijkse groeianalyse 2016, blz. 13.

⁽⁹⁰⁾ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators/resource-efficient-europe>

⁽⁹¹⁾ Europese Commissie (2015), 'Tax reforms in EU Member States', Institutional Papers nr. 8.

⁽⁹²⁾ PBL, Balans van de leefomgeving 2014. Een indicatie: de ontvangsten uit de motorrijtuigenbelasting zijn tussen 2006 en 2012 gedaald met tussen 1 en 1,5 miljard EUR.

⁽⁹³⁾ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/milieuvriendelijke-brandstoffen-voor-vervoer/documenten/kamerstukken/2015/07/10/duurzame-brandstofvisie-en-uitvoeringsagenda>

⁽⁹⁴⁾ <http://www.inrix.com/scorecard/key-findings-us/>

BIJLAGE A

Overzichtstabel

Toezeggingen

Samenvattende beoordeling ⁽⁹⁵⁾

Landspecifieke aanbevelingen (LSA's) van 2015	
<p>LSA 1:</p> <p>Overheidsuitgaven verschuiven naar de ondersteuning van investeringen in O&O en werken aan randvoorwaarden voor de verbetering van particuliere O&O-uitgaven, teneinde de neerwaartse trend in de publieke O&O-uitgaven te keren en het potentieel voor economische groei te vergroten.</p>	<p>Nederland heeft beperkte vooruitgang geboekt bij het invullen van LSA 1:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Beperkte vooruitgang bij het verschuiven van overheidsuitgaven naar de ondersteuning van investeringen in O&O en de verbetering van particuliere O&O. In 2016 zullen het WBSO-belastingvoordeel (voor O&O-loonkosten) en de O&O-subsidie (RDA, voor andere O&O-kosten) worden samengevoegd en opgetrokken. Het kabinet heeft besloten om een geplande verlaging van het WBSO-belastingvoordeel met 110 miljoen EUR te laten varen. Ondanks deze maatregelen zal de totale overheidssteun voor O&O en innovatie op de langere termijn blijven dalen.
<p>LSA 2:</p> <p>In geval van versterking van het economisch herstel inzetten op een snellere verlaging van de hypotheekrenteaftrek, zodat fiscale prikkels om in improductieve activa te investeren, worden verminderd. Een meer marktgericht prijsmechanisme op de huurwoningenmarkt realiseren en de huren in de socialewoningsector in verdere mate koppelen aan de inkomens van huishoudens.</p>	<p>Nederland heeft enige vooruitgang geboekt bij het invullen van LSA 2:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Geen vooruitgang voor de hypotheekrenteaftrek, omdat de gedeeltelijke uitfasering van de hypotheekrenteaftrek niet is versneld ondanks een herstel van de woningmarkt en het economisch klimaat. • Enige vooruitgang wat betreft een meer marktgericht prijsmechanisme. De maatregel om mobiliteit op de woningmarkt te bevorderen (de huursombenadering) zal in 2017 ten uitvoer worden gelegd. • Aanzienlijk vooruitgang wat betreft de koppeling van de huren aan de inkomens van huishoudens, omdat de Woningwet in

⁽⁹⁵⁾ Voor de beoordeling van de vooruitgang bij de uitvoering van de landspecifieke aanbevelingen (LAS) 2015 worden de volgende categorieën gebruikt:

Geen vooruitgang: De lidstaat heeft geen maatregelen aangekondigd of vastgesteld om invulling te geven aan de LSA. Deze categorie wordt ook gebruikt indien de lidstaat een studiegroep heeft ingesteld om mogelijke maatregelen te onderzoeken.

Beperkte vooruitgang: De lidstaat heeft een aantal maatregelen aangekondigd waarmee invulling wordt gegeven aan de LSA, maar deze maatregelen lijken niet toereikend en/of de vaststelling/uitvoering ervan is met risico's omgeven.

Enige vooruitgang: De lidstaat heeft maatregelen aangekondigd of vastgesteld waarmee invulling wordt gegeven aan de LSA. Deze maatregelen zijn veelbelovend maar niet allemaal ten uitvoer gelegd en evenmin is duidelijk of ze ten uitvoer zullen worden gelegd.

Aanzienlijke vooruitgang: De lidstaat heeft maatregelen vastgesteld en de meeste daarvan zijn ten uitvoer gelegd. Deze maatregelen komen een heel eind tegemoet aan de LSA.

Volledig ten uitvoer gelegd: de lidstaat heeft maatregelen vastgesteld en ten uitvoer gelegd waarmee op passende wijze invulling is gegeven aan de LSA.

	juli 2015 van kracht is geworden en de huursombenadering in 2017 ten uitvoer zal worden gelegd. Niettemin is de vooruitgang bij het aanpakken van het aantal huurders boven de inkomensgrens voor sociale huisvesting zeer gering en zijn de wachtlijsten niet verkleind.
<p>LAS 3:</p> <p>De omvang van de bijdragen aan de tweede pijler van het pensioenstelsel verlagen voor mensen in de eerste jaren van hun loopbaan.</p>	<p>Nederland heeft beperkte vooruitgang geboekt bij het invullen van LSA 3:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Beperkte vooruitgang is geboekt bij het verlagen van pensioenpremies voor jonge werknemers. Op 6 juli 2015 heeft het kabinet zijn voornemen aangekondigd om de tweede pensioenpijler ingrijpend te hervormen om tot een transparanter en actuariael eerlijker stelsel te komen. In het land is er overeenstemming dat hervormingen nodig zijn, maar over de specifieke punten moet nog worden beslist.
Europa 2020 (nationale doelen en vooruitgang)	
<p>Doelstelling in Nederland inzake arbeidsparticipatie:</p> <p>80 %.</p>	<p>De arbeidsparticipatie bedroeg 75,4 % in 2014, een lichte daling ten opzichte van 76,6 % in 2012 en 75,9 % in 2013. De negatieve trend is in 2015 omgebogen, waarbij het cijfer voor het derde kwartaal op 76,5 % staat. Op basis van het herstel van de arbeidsmarkt lijkt de Europa 2020-doelstelling van een arbeidsparticipatie van 80 % nog steeds haalbaar.</p>
<p>Doelstelling in Nederland inzake O&O:</p> <p>2,5 % van het bbp.</p>	<p>De totale O&O-intensiteit is gestabiliseerd rond 2 % van het bbp, duidelijk onder de doelstelling van 2,5 % van het bbp en onder het EU-gemiddelde. Met 0,86 % van het bbp in 2014 liggen de publieke O&O-uitgaven lager dan in andere lidstaten met een vergelijkbaar niveau van economische ontwikkeling.</p>
<p>Nationale doelstelling broeikasgasemissies:</p> <p>-16 % in 2020 ten opzichte van 2005 (in sectoren die niet onder de EU-emissiehandelsregeling vallen)</p> <p>Niet-ETS doelstelling voor 2014: -5 %.</p>	<p>Volgens de laatste nationale prognoses en rekening houdende met de bestaande maatregelen, zal de doelstelling worden gehaald: -21 % in 2020 tegenover 2005 (met een marge van 5 procentpunten).</p> <p>Volgens ramingen zijn de broeikasgasemissies uit sectoren die niet onder de emissiehandelsregeling vallen, tussen 2005 en</p>

	2014 gedaald met 23 %.
<p>2020-doelstelling hernieuwbare energie:</p> <p>14 %.</p> <p>Aandeel van hernieuwbare energie in alle vervoerstacken:</p> <p>10 %.</p>	<p>Met een aandeel hernieuwbare energie van 5 % in het energieverbruik voor 2014 loopt Nederland ernstig gevaar om zijn doelstellingen inzake hernieuwbare energie tegen 2020 niet te halen. De huidige beleidsmaatregelen zullen volgens prognoses ontoereikend zijn om de 2020-doelstelling te bereiken.</p> <p>Met hernieuwbare energiebronnen die goed zijn voor 5 % van de energie verbruikt in het vervoer, is Nederland ongeveer halfweg richting de bindende doelstelling van 10 % hernieuwbare energiebronnen in het vervoer.</p>
<p>Doelstelling inzake energie-efficiëntie:</p> <p>20 %.</p> <p>Nederland heeft zichzelf een indicatieve nationale energie-efficiëntiedoelstelling van 1,5 % per jaar ten doel gesteld. Dit betekent dat het in 2020 moet uitkomen op een primair energieverbruik van 60,7 Mtoe (megaton olie-equivalent) en een eindverbruik van energie van 52,2 Mtoe.</p>	<p>Nederland heeft verdere maatregelen genomen om de energie-efficiëntie te verbeteren, en het eindverbruik van energie in 2020 wordt geraamd op 49,4 Mtoe. Nederland ligt ook op koers om de energie-efficiëntiedoelstelling van 1,5 % per jaar te bereiken.</p>
<p>Doelstelling in Nederland inzake voortijdige schoolverlaters:</p> <p><8,0 %.</p>	<p>Voortijdige schoolverlaters (aandeel van de bevolking van 18-24 jaar met ten hoogste lager secundair onderwijs dat geen verder onderwijs of opleiding volgt) in 2014: 8,7 % (2013: 9,3 %, 2012: 8,9 %).</p> <p>Nederland heeft enige vooruitgang geboekt bij het bereiken van deze doelstelling van minder dan 8,0 %.</p>
<p>Doelstelling in Nederland inzake tertiair onderwijs:</p> <p>40 %.</p>	<p>Tertiair opleidingsniveau (aandeel van de bevolking van 30-34 jaar dat het hoger onderwijs met succes heeft doorlopen) in 2014: 44,6 % (2013: 43,2 %, 2012: 42,2 %)</p> <p>Het streefcijfer van 40 % is gehaald.</p>
<p>Doelstelling inzake de terugdringing van het aantal mensen dat deel uitmaakt van huishoudens met een zeer geringe arbeidsintensiteit:</p> <p>-100 000 (leeftijdsgroep 0-64).</p>	<p>Het aantal mensen (leeftijdsgroep 0-64) dat deel uitmaakt van huishoudens met een zeer geringe arbeidsintensiteit bedroeg 1 680 000 in 2014 (2013: 1 624 000, 2012: 1 635 000).</p> <p>In het jaar waarin het streefcijfer werd vastgesteld (2008) maakten 1 613 000 mensen</p>

	in de leeftijdsgroep 0-64 jaar deel uit van een huishouden met een zeer geringe arbeidsintensiteit. Dit aantal is met 67 000 personen gestegen in de periode tot 2014.
--	--

BIJLAGE B

PMO-scorebord indicatoren

Tabel B.1: **PMO-scorebord voor Nederland**

			Drempels	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Externe onevenwichtig- heden en concurrentie- vermogen	Lopende rekening betalingsbalans, (% bbp)	driejarig gemiddelde	-4%/6%	5,3	5,7	7,4	9,1	10,4	10,9
	Internationale netto-investeringspositie (% bbp)		-35 %	0,9	10,6	19,8	31,1	32,3	60,8
	Reële effectieve wisselkoers - 42 handelspartners, HICP deflator	driejarig gemiddelde % verandering	±5% & ±11%	2,6	-1,5	-2,4	-6,0	0,4	0,8
	Exportmarktaandeel - % mondiale export	vijfjarig gemiddelde % verandering	-6 %	-3,4	-7,1	-7,0	-12,6	-10,0	-11,0
	Nominale stijging loonkosten per eenheid product (2010=100)	driejarig gemiddelde % verandering	9% & 12%	12,1	7,6	4,8	2,3	5,6p	5,4p
Interne onevenwichtig- heden	Gedefleerde huizenprijzen (jaarlijkse verandering in %)		6 %	-3,5	-2,7	-4,0	-8,0	-8,1	-0,5
	Kredietstroom particuliere sector als % bbp (geconsolideerde gegevens)		14 %	8,6	2,8	3,6	2,1	1,3p	-1,6p
	Schuld particuliere sector als % bbp (geconsolideerde gegevens)		133 %	231,4	229,4	228,0	229,0	226,6p	228,9p
	Schuld sector algemene overheid als % bbp		60 %	56,5	59,0	61,7	66,4	67,9	68,2
	Werkloosheids- percentage	driejarig gemiddelde	10 %	4,1	4,4	4,8	5,3	6,0	6,8
	Totale verplichtingen financiële sector (jaarlijkse verandering in %)		16,5 %	7,8	5,8	9,3	5,2	-1,9p	8,2p
Indicatoren nieuwe werkgelegenheid	Arbeidsparticipatie - % totale bevolking 15-64 jaar (driejarige verandering in pp)		-0,2 %	2,3	-0,3b	-1,3b	-0,7	1,2	0,9
	Langdurige werkloosheid - % totale beroepsbevolking 15-74 jaar (driejarige verandering in pp)		0,5 %	-1,1	-0,3b	0,4	0,9	1,2	1,3
	Jeugdwerkloosheid - % totale beroepsbevolking 15-24 jaar (driejarige verandering in pp)		2 %	0,2	1,7	1,4	1,5	2,1	2,7

Aantekeningen: b: breuk in tijdreeks. p: voorlopig.

Noot: Vermelde cijfers zijn cijfers die buiten de in het waarschuwingsmechanismeverlag van de Europese Commissie vastgestelde drempels vallen. Voor de REER en de LEP is de eerste drempel van toepassing op de lidstaten van de eurozone.

Bron: Europese Commissie

BIJLAGE C

Standaardtabellen

Tabel C.1: **Indicatoren financiële markten**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Totale activa banksector (in % bbp)	358,0	372,1	379,9	337,6	370,0	365,9
Aandeel activa grootste vijf banken (in % totale activa)	84,2	83,6	82,1	83,8	85,0	-
Buitenlandse participatie in bankwezen (in % totale activa)	15,4	13,3	11,2	8,3	6,9	-
Indicatoren financiële soliditeit:						
- dubieuze leningen (% van totale leningen) ⁽¹⁾	2,8	2,7	3,1	3,2	3,0	2,7
- solvabiliteitsratio (%) ⁽¹⁾	13,9	13,5	14,2	14,9	17,9	20,0
- rendement eigen vermogen (%) ⁽¹⁾	8,9	9,6	7,4	6,2	6,6	12,0
Particuliere kredietverlening (jaarlijkse verandering in %)	4,0	4,1	4,0	-1,1	1,0	-0,6
Woningkredieten (jaarlijkse verandering in %)	5,5	3,3	4,3	-0,1	1,3	5,4
Verhouding uitstaande leningen/deposito's	120,3	119,5	119,2	117,8	113,2	112,4
CB-liquiditeit als % van passiva	0,8	0,8	1,5	0,7	0,6	0,6
Particuliere schuld (% van het bbp)	229,4	228,0	229,0	226,6	228,9	-
Externe brutoschuld (% van het bbp) ⁽²⁾ - overheid	36,0	35,7	36,3	38,6	41,2	37,1
- particuliere sector	288,7	295,3	304,5	318,2	328,8	337,5
Langerenteverschil t.o.v. Duitse bunds (basispunten)*	24,8	38,1	43,8	39,2	29,0	19,5
Kredietverzumswoapsreads voor overheidspapier (5 jaar)*	44,6	66,0	86,4	49,0	28,2	16,1

Noten

(1) Laatste gegevens Q3 2015.

(2) Laatste gegevens september 2015. Deze gegevens hebben geen betrekking op monetaire autoriteiten en monetaire en financiële instellingen.

* Uitgedrukt in basispunten.

Bron: IMF (indicatoren financiële gezondheid); Europese Commissie (rentetarieven op lange termijn); Wereldbank (externe brutoschuld); Eurostat (particuliere schuld); ECB (alle andere indicatoren).

Tabel C.2: Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren

	2010	2011	2012	2013	2014	2015 ⁽⁴⁾
Arbeidsparticipatie (% van de bevolking van 20-64 jaar)	76,8	76,4	76,6	75,9	75,4	76,3
Toename werkgelegenheid (verandering in % t.o.v. voorafgaande jaar)	-0,7	0,9	-0,2	-0,9	-0,2	0,8
Arbeidsparticipatie vrouwen (% vrouwelijke bevolking van 20-64 jaar)	70,8	70,4	71,0	70,6	69,7	70,8
Arbeidsparticipatie mannen (% mannelijke bevolking van 20-64 jaar)	82,8	82,4	82,3	81,1	81,1	81,8
Arbeidsparticipatie ouderen (% van de bevolking van 55-64 jaar)	53,7	55,2	57,6	59,2	59,9	61,6
Deeltijdarbeid (in % totale werkgelegenheid, 15 jaar en ouder)	48,9	48,9	49,6	50,6	50,4	50,8
Arbeid voor bepaalde tijd (% werknemers met contract bepaalde tijd, 15 jaar en ouder)	18,5	18,3	19,4	20,5	21,5	22,1
Overgang van tijdelijk naar vast werk	20,0	20,8	16,5	12,3	-	-
Werkloosheidscijfer ⁽¹⁾ (% actieve bevolking, leeftijdsgroep 15-74 jaar)	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9
Langdurige werkloosheid ⁽²⁾ (% beroepsbevolking)	1,4	1,7	2,0	2,6	3,0	3,1
Jeugdwerkloosheid (% van de bevolking van 15-24 jaar)	11,1	10,0	11,7	13,2	12,7	11,3
NEET-percentages onder jongeren ⁽³⁾ (% bevolking van 15-24 jaar)	4,3	4,3	4,9	5,6	5,5	-
School- en opleidingsuitval (% bevolking van 18-24 jaar dat lager sec. onderwijs als hoogste opleidingsniveau heeft en geen verder onderwijs of verdere opleiding volgt)	10,0	9,2	8,9	9,3	8,7	-
Tertiair opleidingsniveau (% van de bevolking van 30-34 jaar dat hoger onderwijs met succes heeft doorlopen)	41,4	41,2	42,2	43,2	44,8	-
Officiële opvangregelingen (30 uur en meer; % van de bevolking van minder dan 3 jaar)	6,0	6,0	7,0	6,0	-	-

Noten

(1) Werklozen zijn alle personen die geen werk hebben, actief naar werk zoeken en bereid zijn onmiddellijk of binnen een termijn van twee weken aan het werk te gaan.

(2) Langdurig werklozen zijn personen die gedurende ten minste 12 maanden werkloos zijn.

(3) Not in Education Employment or Training (jongeren die geen werk hebben en geen onderwijs of opleiding volgen).

(4) Gemiddelde eerste drie kwartalen 2015. Gegevens totale werkloosheid en jeugdwerkloosheidscijfers zijn seizoensgecorrigeerd.

Bron: Europese Commissie (EU-arbeidskrachtenenquête).

Tabel C.3: Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren (vervolg)

Uitgaven voor sociale zekerheidsuitkeringen (% bbp)	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ziekte/gezondheidszorg	9,7	9,9	10,1	10,5	10,2	-
Invaliditeit	2,3	2,3	2,2	2,2	2,3	-
Ouderdom en nabestaanden	10,8	11,1	11,2	11,6	12,2	-
Gezin/kinderen	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	-
Werkloosheid	1,3	1,5	1,4	1,6	1,6	-
Huisvesting en sociale uitsluiting, n.e.g.	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	-
Totaal	27,6	28,1	28,4	29,2	29,3	-
waarvan: inkomensafhankelijke uitkeringen	4,2	4,3	4,4	4,5	3,9	-
Indicatoren voor sociale inclusie	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Personen die een armoede- of uitsluitingsrisico lopen ⁽¹⁾ (% totale bevolking)	15,1	15,1	15,7	15,0	15,9	16,5
Armoede- of uitsluitingsrisico voor kinderen (% personen van 0-17 jaar)	17,5	16,9	18,0	16,9	17,0	17,1
Armoederisico ⁽²⁾ (% totale bevolking)	11,1	10,3	11,0	10,1	10,4	11,6
Ernstige materiële deprivatie ⁽³⁾ (% totale bevolking)	1,4	2,2	2,5	2,3	2,5	3,2
Percentage personen in huishoudens met lage werkintensiteit ⁽⁴⁾ (% personen van 0-59 jaar)	8,5	8,4	8,9	8,9	9,3	10,2
Percentage werkenden dat armoederisico loopt (in % werkenden)	5,0	5,1	5,4	4,6	4,5	5,3
Effect sociale overdrachten (exclusief pensioenen) op vermindering armoede	45,9	51,2	47,4	51,0	50,0	45,5
Armoededrempels, uitgedrukt in nationale valuta tegen constante prijzen ⁽⁵⁾	11648	11613	11516	11377	11214	10962
Bruto beschikbaar inkomen (huishoudens; groei %)	0,0	0,5	2,3	0,1	1,2	2,4
Ongelijkheid van de inkomensverdeling (verhouding inkomenskwielen S80/S20)	4,0	3,7	3,8	3,6	3,6	3,8

Noten

(1) Personen die een armoede- of uitsluitingsrisico lopen (AROEPE): personen die een armoederisico lopen en/of die met ernstige materiële deprivatie kampen en/of die deel uitmaken van een huishouden met een werkintensiteit die nul of bijzonder laag is.

(2) Armoederisicopercentage (AROP): percentage van de bevolking met een gestandaardiseerd beschikbaar inkomen dat minder bedraagt dan 60 % van het nationale gestandaardiseerde mediaan inkomen.

(3) Percentage van de bevolking dat kampt met ten minste 4 van de volgende vormen van deprivatie: zij kunnen het zich niet veroorloven i) de huur- of energierekeningen te betalen; ii) hun woning voldoende te verwarmen; iii) onverwachte uitgaven te doen; iv) om de twee dagen vlees, vis of even proteïnerijk voedsel te eten; v) één keer per jaar een week met vakantie te gaan; of zich een vi) auto; vii) een wasmachine; viii) een kleurentelevisie, ix) een telefoon aan te schaffen.

(4) Personen in huishoudens met zeer lage werkintensiteit: percentage van de 0-59-jarigen dat deel uitmaakt van de huishoudens waar de volwassenen (met uitzondering van afhankelijke kinderen) de voorbije 12 maanden minder dan 20 % van hun totale potentiële arbeidstijd hebben gewerkt.

(5) Voor EE, CY, MT, SI en SK, drempels in nominale waarde in EUR; geharmoniseerde indexcijfer van de consumptieprijs (HICP) = 100 in 2006 (onderzoek van 2007 heeft betrekking op inkomens van 2006)

Bron: ESSPROS voor de uitgaven voor socialezekerheidsuitkeringen; EU-SILC voor sociale inclusie.

Tabel C.4: Indicatoren structureel beleid en ondernemingsklimaat

Prestatie-indicatoren	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Arbeidsproductiviteit (reëel, per werknemer, j-o-j)						
Arbeidsproductiviteit in de industrie	-5,08	6,95	1,23	0,43	1,12	-2,02
Arbeidsproductiviteit in de bouw	-3,24	-5,77	-0,04	-4,78	-0,07	5,79
Arbeidsproductiviteit in marktdiensten	-1,87	2,27	1,33	0,55	-0,40	1,15
Loonkosten per eenheid product (LEP) (volledige economie, j-o-j)						
LEP in de industrie	11,07	-10,89	1,61	2,63	0,24	4,67
LEP in de bouw	3,83	9,67	-0,82	7,82	-3,01	-6,96
LEP in marktdiensten	4,10	-2,69	0,27	1,78	1,52	0,00
Ondernemingsklimaat	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Tijd nodig om naleving contracten af te dwingen ⁽¹⁾ (dagen)	514	514	514	514	514	514
Tijd nodig om bedrijf te starten ⁽¹⁾ (dagen)	8,0	8,0	8,0	8,0	5,0	4,0
Uitkomst aanvragen kmo's voor bankkredieten ⁽²⁾	1,07	1,43	1,25	1,80	1,58	1,64
Onderzoek en innovatie	2009	2010	2011	2012	2013	2014
O&O-intensiteit	1,69	1,72	1,90	1,94	1,96	1,97
Totale overheidsuitgaven voor onderwijs (in % bbp), voor alle onderwijsniveaus samen	5,95	5,98	5,93	5,89	n.b.	n.b.
Aantal mensen werkzaam in wetenschap & technologie als % totale werkgelegenheid	45	46	45	46	46	47
Aandeel bevolking dat hoger onderwijs met succes heeft doorlopen ⁽³⁾	28	28	28	29	29	30
Jongeren die tweede fase middelbaar onderwijs hebben afgesloten ⁽⁴⁾	77	78	78	79	78	79
Handelsbalans hoogtechnologische producten als % bbp	1,12	1,71	1,98	2,86	2,26	2,22
Product- en dienstenmarkten en concurrentie				2003	2008	2013
OESO productmarktregulering (PMR) ⁽⁵⁾ , totaal				1,49	0,96	0,92
OESO PMR ⁽⁵⁾ , detailhandel				1,47	0,91	0,91
OESO PMR ⁽⁵⁾ , vrije beroepen				1,57	1,28	1,23
OESO PMR ⁽⁵⁾ , netwerkindustrieën ⁽⁶⁾				2,06	1,71	1,57

Noten

(1) De methodologie, met inbegrip van de aannames, voor de opstelling van deze indicator wordt in detail beschreven op de website: <http://www.doingbusiness.org/methodology>.

(2) Gemiddelde antwoorden op vraag Q7B_a. "[Bankkrediet]: Indien u een aanvraag hebt ingediend voor en hebt proberen te onderhandelen voor dit soort financiering in de laatste zes maanden, wat was dan de uitkomst?" De antwoorden waren als volgt gecodeerd: 0 indien alles ontvangen, 1 indien meeste ontvangen, 2 indien alleen beperkt deel ontvangen, 3 indien geweigerd of verworpen en behandeld als ontbrekende waarde indien de aanvraag nog hangende is of weet niet.

(3) Aandeel bevolking 15-64 jaar dat hoger onderwijs met succes heeft doorlopen.

(4) Aandeel bevolking 20-24 jaar dat ten minste tweede fase middelbaar heeft afgesloten.

(5) Index: 0 = niet gereguleerd; 6 = sterkt gereguleerd. De bij de opstelling van de OESO-indicatoren voor de productmarktregulering gevolgde werkwijzen worden in detail beschreven op de volgende website: <http://www.oecd.org/competition/reform/indicatorsofproductmarketregulationhomepage.htm>

(6) Geaggregeerde OESO-indicatoren inzake regulering op gebied van energie, vervoer en communicatie (ETCR).

Bron: Europese Commissie; Wereldbank — Doing Business (voor afdwinging contracten en tijd nodig om bedrijf te starten) OESO (voor indicatoren productmarktregulering); SAFE (voor uitkomst aanvragen kmo's voor bankkredieten).

Tabel C.5: Groene groei

Prestaties groene groei		2009	2010	2011	2012	2013	2014
Macro-economisch							
Energie-intensiteit	kgoe / €	0,15	0,16	0,14	0,15	0,15	-
Koolstofintensiteit	kg / €	0,35	0,37	0,34	0,34	0,34	-
Hulpbronnenintensiteit (tegenpool hulpbronnenproductiviteit)	kg / €	0,33	0,32	0,32	0,30	0,27	0,28
Afvalintensiteit	kg / €	-	0,21	-	0,21	-	-
Energiehandelsbalans	% bbp	-1,7	-2,7	-3,5	-5,0	-4,0	-3,4
Weging energie in HICP	%	10,24	10,30	11,32	11,28	11,66	11,69
Verschil tussen verandering energieprijzen en inflatie	%	-0,1	-8,8	3,4	3,6	0,0	-1,5
Reële energiekosten per eenheid	toegevoegde waarde	15,8	17,4	19,5	-	-	-
Milieuheffingen in verhouding tot belasting op arbeid	verhouding	5,6	5,6	5,9	6,4	6,4	6,1
Milieuheffingen	% bbp	3,5	3,5	3,5	3,3	3,3	3,4
Sectoraal							
Energie-intensiteit industrie	kgoe / €	0,15	0,16	0,16	0,15	0,15	-
Reële energiekosten per eenheid voor be- en verwerkende industrie	toegevoegde waarde	58,8	69,9	79,0	-	-	-
Aandeel energie-intensieve industrieën in de economie	% bbp	9,23	9,71	9,52	9,50	9,58	9,16
Elektriciteitsprijzen voor middelgrote industriële verbruikers	€ / kWh	0,11	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10
Gasrijzen voor middelgrote industriële verbruikers	€ / kWh	0,04	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04
Overheidsuitgaven O&O voor energie	% bbp	0,02	0,02	0,01	0,02	0,02	0,02
Overheidsuitgaven O&O voor het milieu	% bbp	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,00
Recyclingpercentage huishoudelijk afval	%	57,8	79,1	90,8	97,3	97,3	-
Aandeel broeikasgasemissies dat onder ETS valt*	%	40,8	40,3	40,8	39,7	44,3	47,6
Energie-intensiteit vervoer	kgoe / €	0,58	0,56	0,55	0,53	0,52	-
Koolstofintensiteit vervoer	kg / €	1,45	1,40	1,37	1,30	1,27	-
Bevoorradingszekerheid energie							
Afhankelijkheid van invoer energie	%	35,8	30,4	29,7	30,7	26,0	-
Geaggregeerde concentratie-index leveranciers	HHI	18,0	19,3	36,8	27,9	75,5	-
Diversificatie energiemix	HHI	0,36	0,38	0,36	0,35	0,35	-

Noten

Algemene uitleg items in de tabel:

Alle macro-intensiteitsindicatoren zijn uitgedrukt als een verhouding van een fysieke hoeveelheid tot het bbp (in prijzen van 2005)

Energie-intensiteit: bruto binnenlands energieverbruik (in kgoe) gedeeld door bbp (in EUR)

Koolstofintensiteit: broeikasgasemissies (in kg CO₂-equivalenten) gedeeld door bbp (in EUR)

Hulpbronnenintensiteit: binnenlands verbruik grondstoffen (in kg) gedeeld door bbp (in EUR)

Afvalintensiteit: afval (in kg) gedeeld door het bbp (in EUR)

Energiehandelsbalans: verhouding tussen export en import energie, uitgedrukt als % bbp. Weging energie in HICP: aandeel "energie"-items in consumptiemandje gebruikt voor berekening HICP. Verschil tussen verandering energieprijzen en inflatie: energiecomponent HICP, en totale HICP-inflatie (jaarlijkse verandering in %). Reële energiekosten per eenheid: reële energiekosten als percentage totale toegevoegde waarde voor de economie. Milieuheffingen en belastingen op arbeid: uit Europese Commissie, 'Taxation trends in the European Union', 'Taxation trends in the European Union' Energie-intensiteit industrie finale energieconsumptie van de industrie (in kgoe) gedeeld door de bruto toegevoegde waarde van de industrie (in EUR 2005). Reële energiekosten per eenheid voor be- en verwerkende industrie reële kosten als percentage totale toegevoegde waarde voor sectoren be- en verwerkende industrie.

Aandeel energie-intensieve industrieën in de economie: aandeel bruto toegevoegde waarde van energie-intensieve industrieën in bbp. Elektriciteits- en gasprijzen voor middelgrote industriële verbruikers: verbruikscategorie 500-20 000 MWh en 10 000-100 000 GJ; gegevens excl. btw. Recyclingpercentage huishoudelijk afval: verhouding gerecycled afval - totaal afval. Overheidsuitgaven O&O voor energie of voor milieu: overheidsuitgaven voor O&O (GBAORD) voor deze categorieën als % bbp. Aandeel broeikasgasemissies dat onder EU-emissiehandelingsregeling (ETS) valt: gebaseerd op door lidstaten aan Europees Milieuagentschap gemelde broeikasgasemissies (excl. landgebruik, verandering in landgebruik en bosbouw). Energie-intensiteit vervoer: totaal energieverbruik vervoer (in kgoe) gedeeld door bruto toegevoegde waarde vervoersindustrie (in EUR 2005). Koolstofintensiteit vervoer: broeikasgasemissies in vervoer gedeeld door bruto toegevoegde waarde sector vervoer. Afhankelijkheid van invoer energie: netto-invoer energie gedeeld door bruto binnenlands energieverbruik incl. door internationale bunkers. Geaggregeerde concentratie-index leveranciers: omvat olie, gas en kolen. Kleinere waarden wijzen op grotere diversificatie en dus lager risico. Diversificatie energiemix: Herfindahl-index voor aardgas, totaal petroleumproducten, nucleaire warmte, hernieuwbare energie en vaste brandstoffen.

* Europese Commissie en Europees Milieuagentschap.

Bron: Europese Commissie (Eurostat) tenzij anders aangegeven.